

6847
6848
6849
6850
6851

9(47.925)

9-42

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Ս. Տ. Մ-ՆԻ Լ Ա. Գ-ՆԻ

ՀԱՅԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՂԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ժԸ ԴԱՐՈՒՄ

Կ ա մ

- ա) ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԸ
- բ) ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԸ

Գ Ր Ե Ց

Ե Ղ Ի Շ Է ա. Բ ա Կ. Գ Ե Ղ Ա Մ Ե Ա Ն Ց

309018 ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱԿԱՆՆԵՐԻ

Протоіерей Египшэ Гегамянцъ. Освободительное дви-
 жение армянъ въ XVIII стол.
 Перепеч. изъ журнала „Овить“

ԳԻՆՆ Է 60 ԿՈՊ.

mkj. 24

Բ Ա Գ Ո Ւ

Էլեկտր.-տպարան Ն. Ա. Երևանցեանի
 Электрo-тип. Н. А. Эриванцова, Баку.
 1 9 1 5

6848

ՀԻՍ ՏՐԱՄ Բ Է

ՀԱՅԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՂԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԺԸ ԴԱՐՈՒՄ

(ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԸ)

(Ապրիլի 26-ին Բագրի գրական-գեղարվեստական ակումբի
հայկական բաժնում կարդացած դասախոսութիւն):

1005
2017

Ա.

Նախընթաց բանախօսութեամբ*) մենք տեսանք, որ Եւրոպայում առաջին անգամ հայկական հարցը բարձրացրեց Օրին ժէ դարի վերջերում: Եւ թէպէտ նա՝ առանց իր աշխատութեան հեռանքը տեսնելու, մեռաւ: Բայց նրա զարթեցրած հարցը չմեռաւ, այլ հետզհետէ արժարժեկով և զարգանալով՝ հասաւ մինչև մեր օրերը: Եւ այժմ, սկսեալ ժժ դարի վերջերից, հայկական հարցին ջատագով և պաշտպան են հանդիսացել ոչ թէ անհատական անձինք, որպիսիք էին Օրին և նրա անընդմիջական յաջորդները, — այլ ամբողջ և կազմակերպւած քաղաքական կուսակցութիւններ — Հնչակեաններն ու Դաշնակցականները:

*) „Իսրայէլ Օրին և իր քաղաքական ծրագիրը“:

Հայկական հարցը իր աւելի քան 200 տարւայ գոյութեան ընթացքումը Եւրոպայում ունեցել է վեց շրջան, որոնցից իւրաքանչիւրը ևս ունեցել է և ունի իր գրահանութիւնը և իր փաստաթղթերը:

Իրանցից օգտւելով՝ ես իմ բանախօսութիւններին նիւթ եմ վերցրել այդ շրջանները:

Հայկական հարցի առաջին շրջանը սկսւում է Օրիի օրով: Մենք այդ շրջանի հետ արդէն ծանօթ ենք: Երկրորդ շրջանը կազմում են Օրիի անընդմիջական յաջորդները, — Տիգրանեան Մինաս վարդապետը, Դաւիթ-բէգը և Էմին Յովսէփեանը: Հէնց այս շրջանի մասին է լինելու իմ այսօրւայ բանախօսութիւնը:

Հաւատարիմ մնալով իմ ուղղութեանը՝ ես ձեր առաջ կգնեմ, պարոնայք և տիկնայք, սոսկ պատմութիւնը, չոր ու ցամաք փաստերը և եթ, առանց որևէ խորհրդածութեան կամ այս ու այն դրական կամ բացասական կարծիքի իմ կողմից:

Վերջին փորձը կարելի կլինի անել այն ժամանակ և եթ, երբ մենք կծանօթանանք բոլոր շրջանների պատմութեանը և անյուզարձի հետ:

Եւ այն ժամանակ, այն, միմիայն այն ժամանակ կարելի կլինի արդարութեամբ և անաշառութեամբ գնահատել այն քաղաքական ժառանգութիւնը, որ մեզ աւանդել են մեր քաղաքական գործիչները յընթացս երկու ամբողջ դարի:

Այժմ թոյլ աւէք ինձ, պարոնայք և տիկնայք, դառնալ իմ նիւթին:

Բ

Իսրայէլ Օրիի գործունէութեան հետ ծանօթանալիս մենք տեսանք, որ 1699 թւականում Անգեղակոթ պիւղաքաղաքում կայացած մեղիքների ժողովի որոշմամբ՝ Օրիի հետ միասին, իբրև նրա ընկեր, Եւրոպա մեկնեցաւ Խաչենի Ս. Յակոբայ վանքի վանահայր Մինաս վարդապետ Տիգրանեանը:

Երբ Օրին Աւստրիոյ Լէօպոլդ կայսեր խորհրդով Ռուսաստան եկաւ, հետը բերեց նաև Մինաս վարդապետին, որի հետ և ապրում էր նախ Սմոլենսկում և ապա Մոսկուայում՝ կառավարութեան յատկացրած կացարանում:

Իսկ երբ Օրին իր շքախմբով Պարսկաստան ուղևորեցաւ՝ Մինաս վարդապետին թողեց Մոսկուայում և հետը շարունակ գրադրութիւն էր էր անում Թէ ճանապարհից և թէ Պարսկաստանից:

Այսպիսով Մինաս վարդապետ Տիգրանեանը՝ սկզբից մինչև վերջը՝ շատ լաւ ծանօթ էր Օրիի գործունէութեան անցուղարձի հետ: Եւ նրա մահւանից յետոյ Մոսկուայում մնալով՝ ձեռնարկեց նրա քաղաքական գործունէութիւնը շարունակելու:

Գ

1714 թ. նոյեմբերի 20-ին Մինաս վարդը-
 ուսաց արքունիքին մի գեկուցագիր ներկայաց-
 րեց բաղկացած վեց պարբերութիւնից: Այդ
 գեկուցագրով յիշեցնելով ուսաց կառավարու-
 թեան Օրբի գեսպանութեան գաղտնի և յռն
 նպատակը, որ էր պարսկահայերիմ Ռուսիոյ
 հովանաւորութեան սակ մեցնելը (կամ որ նոյն
 է՝ ապստամբեցնելը), Մինաս վարդապետը ա-
 ւելացնում է, որ յիշեալ նպատակը գլուխ բե-
 րելն այնքան էլ դժւար գործ չէ. և ինքը յանձն
 է առնում այդ բանը:

Կասպից ծովի պարսկական ափում,—գրում
 է վարդապետը,—մի նաւահանգիստ կայ — Նիա-
 զովօ (կամ աւելի ճիշտը՝ Նիզովօյ), որտեղ բա-
 ւականին հայ կայ:

Եթէ կառավարութիւնը յօժարի, իր հաշուով
 հայկական մի վանք շինելու այնտեղ, — ժամա-
 նակին այդ վանքը կարող է բերդի պաշտօն կա-
 տարել ուսաց զօրքի համար:

Երեսութեան թոյլտուութիւն պարսից կառա-
 վարութիւնը հեշտութեամբ կտայ, ինչպէս որ
 տւել է Պարսկաստանում արդէն շինուած վանքե-
 րի համար:

Երեսելիք վանքը առիթ կգառնայ Պարսկաս-
 տանից Ռուսիա գնացող և եկող հայ վաճառա-

կաններին և առհասարակ պարսկահայերին՝ ուխ-
 տի յաճախելու այնտեղ: Եւ հեազհետէ ընդու-
 նելով վանահօր առաջարկն ու յորդորները՝ վերջ
 ի վերջոյ ընդունել Ռուսիոյ հովանաւորութիւնը:

Երբ արդէն պարսկահայերն Ռուսիոյ հովա-
 նաւորութիւնն ընդունեցին պրծան,—այնուհետև
 ուսու կառավարութիւնը իր հովանաւորեալներին
 պաշտպանութեան պատրւակաւ՝ կարող է Նիա-
 զովօյի վանքում հարկաւոր թւով զինուորներ պա-
 նել, որոնց ապրուստի հոգացման դիւրութիւնն
 ևս ցոյց է տալիս Մինաս վարդապետը նկարա-
 գրելով տեղւոյն պտղաբերութիւնն ու առատու-
 թիւնը:

Դ

Եւ որպէս զի պարսից կառավարութիւնը
 որևէ կասկած չունենայ ուսաց վրայ, վարդա-
 պետի կարծիքով, անհրաժեշտ է, որ վանքի շի-
 նութեան համար ուսու կառավարութիւնը միայ-
 նակ չգիմէ շահին, այլ Հոռոմի պապի, Աւստրիա-
 յի կայսեր, Լեհաստանի թագաւորի և Պֆալցի
 իշխանի հետ միասին*): Եւ վանքը շինել իբրև
 թէ հայ կաթողիկոսների համար:

Այդպիսի վանքեր, — աւելացնում է Մինաս

*) Ս. Յակոբայ վանքի վանահայրը մինչև այդ
 ժամանակ գլխի չէր ընկել, որ Պետրոս Մեծի հաշիւն
 ամենին չէր գալ Եւրոպայի հետ միասին գործել
 Պարսկաստանում: Եւ եթէ Օրբի գեսպանութեանը մի-
 ջազգային կերպարանք տրւեցաւ.— դա ուսու կառավա-
 րութեան բուն նպատակը թագցնելու համար էր:

վը, — վերոյիշեալ վեհապետների խնդրանօք՝ Պարսկաստանում շատ են շինած:

Մի այլ խորհուրդ էլ է տալիս Պետրոս Մեծին Ս. Յակոբայ վանքի վանահայրը: Թող սուսաց կայսրը, —ասում է նա, — իր միջնորդութիւնը եւրոպական վեհապետների առաջ անէ ոչ թէ իրենից, ինքնաբերաբար, այլ իբրև ի հետեւումն վարդապետի իրեն միջնորդութեանը: Եւ վանքի շինութեան տեղը Նիազօփօ նաւահանգիստը չպէտք է նշանակել սկզբից ևեթ, այլ Շիրվանի (Շամախույ) գաւառի միտրեէ յարմարաւոր տեղում:

Եւ որպէսզի թէ պարսից կառավարութիւնը, թէ եւրոպական տէրութիւնները և թէ հայ ժողովուրդը համոզւին, որ հայ վարդապետն իր դիմումով ուրիշ նպատակ չունի, այլ իբրև թէ սոսկ ժողովրդի կրօնական պահանջներին բաւարարութիւն տալն՝ Մինաս վարդապետը խնդրում է, որ ոուս արքունիքը թոյլատրէ իրեն Պետերբուրգում ևս հայոց եկեղեցի շինել՝ հայ ազգի համակրութիւնն այսպիսով առաւելապէս դէպի ինքը գրաւելու համար:

Այս առաջարկութիւնները կառավարութիւնից ընդունելու դէպքում՝ Մինաս վը յանձնէր առնում անձամբ և գրաւորապէս տեսակցել ու բանակցել Հայոց կաթողիկոսների և մեղիքների հետ:

Ե

Վարդապետի այս առաջարկները ոուս ար-

քունիքը չընդունեց, այլ վճռեց նրա պատրաստակամ գործունէութիւնը ևս այն շաւղի մէջ դնել, ինչի մէջ որ գրել էր Օրբիւնը:

Դրա համար 1716 թւի փետրւարի 6-ին մի անցաթուղթ տրեցաւ վարդապետին Պարսկաստան գնալու, իբրև թէ այնտեղ մնացած իւր ընկերոջ՝ Օրիի գոյքը ձեռք բերելու համար:

Միաժամանակ Պարսկաստանի ոուսական դեսպանին—Վասիլի Վօլինսկուն հրամանագրեցաւ հարկ եղած օգնութիւնը հասցնել վարդապետին, բայց այնպիսի ձեւով ու եղանակով, որ պարսից կառավարութիւնը ամենեւին զլիսի չնկնի վարդապետի այնտեղ գնացած շինելու խնդրանքը ևս պարսկական իշխանի մասին, որ էր, ինչպէս յիշուած է վերևում, պարսկահայերին Ռուսիոյ հովանաւորութեան տակ մտցնելն:

Վարդապետի բողոքից Վօլինսկին մի անշունորհք մարդ դուրս եկաւ: Եւ բացի այն, որ իր վեհապետի—կայսեր յանձնարարութիւնը՝ վարդապետին օգնելու նկատմամբ՝ չկարողացաւ կատարել, այլ նաև չկարողացաւ Մինաս վարդապետին Օրբի պարտատէրերի ձեռքիցն անգամ ազատել, որոնք նրան բանտարկել տւին Շամախիում, որտեղից նա նոյն տարւայ դեկտեմբերի 15 թւակիր նամակով յայտնելով Պետրոս Մեծին Վօլինսկու անտարբերութիւնը դէպի ինքը, — ազաչում, պաղատում էր կայսեր, որ բարեհաճի որևէ կարգադրութիւն անել իր սզատութեան մասին:

Եթէ ես,—գրում է վարդապետը, — Ձեր գետսպանի յուսովը չլինէի, հեշտութեամբ գլուխս կպրծացնէի սրանց ձեռքից, բայց հիմա բանտի միջից ուրիշ ճար չունիմ:

Բանտարկութիւնը երկու ամիս տևեց: Եւ վարդապետին ազատողն շամախեցի հայերն եղան՝ խանին միջնորդելով:

2

Ընթերցողը պէտք է գիտենայ, որ Մինաս վ-ը նախ քան Շամախիում բանտարկուելն՝ արդէն Պետրոս Մեծի հրամանը կատարել պրծել էր:

Նա արդէն տեսնել էր էջմիածնի և Աղա-նից կաթողիկոսների և մելիքների հետ և նրանց յօժարեցրել էր ուսաց կայսեր հովանաւորութեան տակ մտնելու:

էջմիածնի կաթողիկոսը իր յօժարութիւնը տւել էր բանաւոր, իսկ Աղաւնից կաթողիկոսը՝ Եսային գրաւոր:

1716 թ. օգոստոս 16 թւակիր կոնդակում նկարագրելով մի քանի տարի առաջ՝ երկու եպիսկոպոսներով Օրբի հետ իր Աժգարխան գալն ու վերադառնալը—Եսայի կաթողիկոսը աւելացնում է՝ «իսկ այժմ կրկին առաջեալ ի մեծեքաւորութեան եղբայրս մեր զՄինաս վարդապետս, որ յազգէ մերմէ՝ եկն եհաս յերկիրս մեր և առ մեզ, և զբարի և Աստուածահաճոյ

կամբ՝ և խորհուրդ խաջագօր քաղաւորութեանը ծանոյց մեզ. և մեր լսելով զւարճացար և ցընծացար ի հոգի և ի մարմին, և յօժար սրտիւ կամիմք ընդ հովանեաւ քերոց փոց լինելը»:

«...Մեք պատրաստ եմք ընդ առաջ քո ըստ իմում կարողութեանս, և մեր նահանգիս մեղիփոյլ մեծամեծովք և շոքուրք և յօրժամ կամեսցի հզօր և մեծ թագաւորութիւնդ յաճապարել այսր»:

է

Աղաւնից կաթողիկոսի այս կոնդակը 1717 թ. մարտի 14-ին պետական կանցլեր Պետր Շափիրովին յանձնելով՝ Մինաս վ-ը բերանացի մի ընդարձակ գեկուցում ևս արաւ նրան իր ճանապարհորդութեան մասին: Զեկուցումը իսկոյն թարգմանուեցաւ ու արձանագրուեցաւ, որից երևում է որ Մինաս վարդապետը՝

ա) Պետերբուրգից և Մոսկուայից մեկնելիս՝ նախ և առաջ էջմիածին է մտել և Աստուածատուր կաթողիկոսին հաղորդել Պետրոս Մեծի ցանկութիւնը: Կաթողիկոսը բանաւորապէս յայտնել է, որ ինքը հակառակ չէ ուսաց հովանաւորութեան տակ մտնելուն: Սակայն այդ առթիւ գրաւոր դիմում անելն աւելորդ է համարում: Եթէ ուսաց զօրքը Պարսկաստան եկաւ, կաթողիկոսը ձեռքից եկած օգնութիւնը չի խնայել նրանցից:

Մինաս վ-ը չբաւականանալով այդքանով՝ աղաչել թախանձել է կաթողիկոսին, որ գոնէ իր այդ խօսքերն գրաւոր յայանէ ի տեղեկութիւն ուսաց կայսեր:

Զիջանելով վարդապետի թախանձանքին՝ կաթողիկոսը նրան մի մասնաւոր նամակ է տալիս այս իմաստով թէ՛ վարդապետը ներկայացել է իրեն և զանազան գործերի մասին պատմութիւններ է արել, որոնց նա — կաթողիկոսը հաճութեամբ լսել է:

բ) Այդ նամակը ձեռին էջմիածինից Մինաս վարդապետը գնացել է Գանձասար և Նսայի կաթողիկոսի վերևում յիշած կոնդակն է ստացել՝ Միկնոյն ժամանակ ինքն էլ Նսայի կաթողիկոսից եպիսկոպոս ձեռնադրւելով և արքութիւն ստանալով՝ բոլոր ուսանալերի վրայ առաջնորդ է կարգւել:

Ը

Կայսեր անունով կոնդակ տալուց և Մինաս վ-ին եպիսկոպոսացնելուց և առաջնորդ կարգելուց յետոյ միայն՝ Աղւանից կաթողիկոսը մտածեց թէ մի գուցէ, որ ինքը խաբւած է և Մինաս վ-ը ինչ որ խօսում է, թերևս իրենից է խօսում, այլ ոչ ուսաց արքունիքի կողմից, որից մի կտոր, մի փշուր թուղթ անգամ չունէր Մինաս վ-ը իր ձեռքին:*)

*) Հաւանական է, որ Նսայի կաթողիկոսը այս

Այս տարածայնութիւնը պարզելու համար որոշւեցաւ, որ նորընծայ եպիսկոպոսի հետ Չամախի գնան մի եպիսկոպոս և մի յայտնի աշխարհական՝ և այնտեղ գտնուող ուսական դեսպան Վօլենսկուց ստուգեն, թէ ճիշտ է արդեօք, որ Մինաս վ-ը ուսաց կայսեր կողմից և նրա յանձնարարութեամբն ու հրահանգովն է եկել Պարսկաստան:

Յիշեալ անձինք հասան Շամախի: Սակայն դեսպանը ոչ նրանց ընդունեց և ոչ էլ մինչև անգամ Մինաս վարդապետին:

Այս բանը շատ վատ տպաւորութիւն թողեց կաթողիկոսի մարդկանց վրայ, որոնք և շատ դժգոհ մնացին վարդապետից: Վերջինս ամեն կերպ աշխատեցաւ համոզել նրանց, որ դեսպանի վարմունքն անշուշտ հետևանք է անձնական թշնամութեան, կամ գուցէ իր ծանօթներից մէկի բանսարկութեան: Եւ խոստացաւ, որ Մոսկւա հասնելիս՝ նա ուղղակի կայսեր կողմից հրովարտակ կուղարկէ Աղւանից կաթողիկոսին՝ նրա միամտութեանը համար:*)

Եզրակացութեան եկաւ էջմիածնի կաթողիկոսի՝ Մինաս վ-ին տւած պատասխանը լսելուց յետոյ: Բայց հաւանական է, որ վ-ը էջմիածին գնալը թագգրած էլ լինէր Նսայուց:

*) Դեսպանը վարեցաւ իրեն ստացած հրահանգի համաձայն: Մինաս վարդ-ին և Աղւանից կաթողիկոսի պատգամաւորներին նա չընդունեց պարսից կառավարութեանը կասկած չտալու համար՝ որ ինքը զրանց հետ որևէ յարաբերութիւն կամ կապ ունի:

գ) Անցնելով տեղազրական հարցերին՝ Մինաս վ-ը իր գեղուցազրում յայտնում է մանրամասնաբար թէ Շամախին, Էջմիածինը և Գանձասարը Նիազովօ նաւահանգստից որքան հեռաւորութիւն ունին:

Չամախուց մինչև Գանձասար, - աւելացնում է վ-ը, շատ գիւղեր կան՝ ամեն մէկը 50-ից մինչև 100 տուն ժողովրդով: Հողը արգաւանդ է: Գանձասարի կաթողիկոսի իրաւասութեան ներքոյ 900 մեծ գիւղեր կան՝ ամեն մէկը 100-ից մինչև 200, 300, 400 և աւելի տուն ունեցող բնակիչներով:

Էջմիածնի կաթողիկոսութեան տակ գտնւած գիւղերն աւելի մեծ են և բազմաթիւ: Բայց նրանց ճիշտ թիւը վարդապետը չգիտէ:

դ) Շրջելով Գարբանդում, Շամախում, Գանձակում, Երևանում, Թաւրիզում և Արտաշիւում՝ Մինաս վ-ը այդ քաղաքներում հանդիպել է բազմաթիւ մահմեդականութիւն ընդունած իմերէթցիներին, որոնք ուրախութեամբ իրենց քրիստոնէական կրօնին կվերադառնան և առանց ընդդիմութեան անձնատուր կլինին ուսաց բանակին, երբ նա երևան գայ այն կողմերում:

Գալով այդ քաղաքների գիրքին, — վարդապետը նրանց գտել է ոչ ամուր, շինութիւնները՝ շատ հին: Իսկ պահակ զինւորների և թնդանօթների թիւը՝ սակաւ:

Թ

Մինչ այս մինչ այն՝ Պարսկաստանում ներքուստ շփոթութիւններ, իսկ արտաքուստ յարձակմունքներ ըսկսեցան և շահերի փոփոխութիւն տեղի ունեցաւ:

Այս ամենի մասին Աղւանից կաթողիկոսը պարբերաբար տեղեկագրում էր Մինաս վ-ին, իսկ սա էլ գեղուցանում էր ուսաց արքունիքին:

Պարսկաստանի այդ շփոթութիւնների մէջ որոշ դեր խաղացել էր և ինքը Մինաս վ-ը՝ իրեն հաւատարիմ մի հայի ձեռքով լեռնական ժողովրդին - լէզգիներին զրգուելով պարսից դէմ և սրանց հաւատարիմ գործակիցներին՝ ուսս կառավարութեան միջոցով՝ խիստ հսկողութեան ենթարկելով, որպէս զի վարդապետի այդ մասնակցութիւնը հակապարսկական շարժումներին՝ Պարսկաստանում չլսւի և չտարածւի:

Հէնց այդ նպատակի համար էլ Աժգարխանի նահանգապետին հրահանգ ուղարկեցաւ Պետերբուրգից. «Բանալ և կարդալ Աժգարխանից Պարսկաստան ուղարկւած բոլոր նամակները՝ թէ հայերինը և թէ այլ ազգերինը: Ոչ մի հայի և ոչ որևէ այլ ազգի թոյլ չտալ այդտեղից (Աժգարխանից) Պարսկաստան գնալու: Հարկաւոր դէպքում նոյնիսկ ձերբակալել այդպիսիներին, միայն թէ այնպիսի եղանակով, որ գլխի չնկնեն իրենց ձերբակալման բուն պատճառի ինչ լինելը»:

Պարսկաստանի ներքին և արտաքին շփոթութիւնները մասին՝ կաթողիկոսից և մելիքներից ստացած բովարտեր տեղեկութիւնները ուսարքունիքին հաղորդելով Մինաս վ-ը աւելացնում էր, որ արդէն ժամանակն է ուս բանակը Պարսկաստանի վրայ շարժելու:

Միևնոյն խորհուրդը կառավարութեանը տալիս էր նաև Աժգարխանի նահանգապետը գրելով թէ՛ եկաւ, հասաւ զէնքով գործելու ժամանակը: Իսկ զէնքով գործելու առիթն այն էր, որ 1721 թւին լեռնականների մի հերոսակախումբ, ի հետևումն Մինաս վ-ի գործունէութեան յարձակելով Շամախու վրայ, ի միջի այլոց, կողոպտել էր նաև միքանի ուս վաճառականների գուքաններն, 500,000 ուրբու վնաս պատճառելով նրանց:

Այս դէպքը կայսեր հաղորդելով՝ Աժգարխանի նահանգապետը աւելացնում էր՝ «իմ խոնարհ կարծիքով, սրանից էլ աւելի օրինաւոր և յարմար առիթ չէ կարող լինել պատերազմ յայտարարելու համար: Դրանով նախ մենք մեր հպատակների շահերը պաշտպանած կլինենք: Եւ երկրորդ՝ պատերազմը պարսից դէմ յայտարարած չենք լինիլ, այլ նրանց և մեր թշնամի լեռնականների»:

Ժ

Աժգարխանի նահանգապետի սոյն տեղեկա-

զիրն ստացւելիս՝ Պետրոս Մեծը հրամայեց, որ զօրքերի մի մասը պատրաստի գարնանը Աժգարխան մեկնելու:

Իր այս կարգադրութիւնը նահանգապետին ծանուցանելով՝ կայսրը պատւիրում էր նրան այժմեանից ևեթ ազգարարել հայերին և վրաց Վախտանգ իշխանին, որ կազմ և պատրաստ լինին՝ գարնանը ուս բանակին միանալու:

«Բայց մինչև մեր զօրքի ժամանելն, — շեշտում է կայսրը, — նրանք որևէ գործի չձեռնարկեն, որպիսի յանդգնորեան առհասարակ սովոր են այդ ազգերը. այլ սպասեն և շարժեն մեր խորհրդի համեմատ»:

Թէև այսպէս գրում էր Պետրոս Մեծը, որ արդէն անձամբ Աժգարխան էր հասել, բայց միևնոյն ժամանակ քաւաւոր հրահանգ էր ուղարկում և յորդորում Վախտանգին՝ հեկն այժմ յարձակել շեզգիներէ վրայ:

Եւ ի կատարումն կայսեր այդ բանաւոր ազգարարութեան՝ Վախտանգն ու նրա հետ եղող Շոայի կաթողիկոսը՝ իրենց ժողոված 30,000 զօրքով յարձակւեցան լեզգիներին վրայ և նրանց ցրելով՝ զօրքին իրաւունք տվին տեղական մահմեդականներին կողոպտելու առանց քրիստոնէից և նրանց կայիցը ձեռք տալու:

Դժբաղդաբար Վախտանգի զինուորները նրա պատէրը չկատարեցին: Եւ մինչև Թարթառ գետըն կած տարածութիւնում եղած զիւղերի վրայ յարձակելով՝ սոսկալի վնասներ հասցրին

ոչ միայն մահմեդականներին այլ նաև հայերին, որոնց կողմնակիցները սայլերով փոխադրում էին իրենց բանակատեղին:

«Վախտանգի զինւորները երբ մօտենում էին հայկական գիւղերին, — գրում է ականատես վկայ Նոայի կաթողիկոսը, — բնակիչները դիմաւորում էին նրանց իրենց հոգևորականներով, խաչ ու խաչվառով և զանգահարութեամբ: Սա-կայն վրացիները իսկոյն յարձակելով խլում, վերցնում էին նաև եկեղեցիների զգեստներն, սրբութիւններն ու անօթները: Այսպիսով լեզգի-ներից մնացածը, — ասում է նոյն պատմիչը, — ազահ, անկուշտ և անզութ վրացիներն էին խը-լում հայերից: Ահա թէ մենք՝ հայերս ինչ օգուտ ունեցանք Վախտանգի գալուց: Թէպէտ նա ինքը բարի, երկիւղած և ջերմեօանդ մարդ է, բայց կոպիտ ու խեռ վրացիները նրան չեն հնազան-դում»:

ԺԱ.

Լեռնականներին ցրելուց յետոյ՝ Վախտան-գը Նոայի կաթողիկոսի հետ վերադարձաւ Թիֆ-լիզ: Եւ սկսեցին նորանոր պատրաստութիւններ տեսնել ռուսական բանակին միանալու համար: Այդ միջոցին Նոային գնաց Ղարաբաղ և 10,600 հայ զինւորներ ժողովելով՝ նրանց հետ եկաւ նո-րից Թիֆլիզ, ուր վրացիք մեծ խանդավառու-թեամբ դիմաւորեցին և ընդունեցին նրանց:

Այսպիսով վրացի և հայ զինւորներէց կազ-մւեցաւ 40 հազարանոց մի բանակ: Վախտանգն ու Նոային մեծ յոյս ունէին, որ այդ թիւը իս-կոյն կը կրկնապատուէր, երբ ռուսական բանակը պարսկական սահմանը մտնէր, դէպի որը արդէն սկսել էր շարժիլ:

Յուլիսի 19-ին ռուսական փոքրիկ նաւա-տորմը Կասպից ծովը մտաւ, իսկ հեծեալ և հե-տակ զօրքը՝ ցամաքով էին առաջ գալիս:

Օգոստոսի 23-ին ռուսները Դարբանդին արիւթեցին Պետրոս Մեծի իրեն առաջնորդու-թեամբ: Նրա հետն էր Մինաս վարդապե-տը: Կայսրը մտադիր էր Դարբանդից ձամբայ ընկնել դէպի Շամախի, որպէս զի միանայ Գան-ձակի տակ իրեն սպասող վրացի և հայ զօրա-բանակին Վախտանգ իշխանի և Նոայի կաթողի-կոսի առաջնորդութեամբ: Իսկ մինչ այդ կայսրը կանգ առաւ Դարբանդում՝ մինչև զօրքի պաշա-րի հասնելն իր ետեից:

Դժբաղդաբար պաշարը Դարբանդ չհասաւ: Կասպից ծովը ալեկոծւեց, որին ռուսական խա-խուտ նաւերը չգիմանալով՝ խորտակւեցան և ընկղմւեցան:

Միւս կողմից՝ խոտի և դարմանի պակասու-թեան պատճառաւ հեծելազօրքի ձիանքն ևս սկսեցին սատկել:

Այսպիսով Պետրոս Մեծը ստիպւած եղաւ յետ դառնալ Աժդարխան:

1500

ԺԲ

Ռուսաց կայսեր յետ դառնալը սարսափեց-
րեց քրիստոնեաներին և, ընդհակառակը, հըրճ-
ւեցրեց մահմեդականներին:

Հայերը փախան, ամրացան Ղարաբաղի իրենց
լեռներն ու քարանձաւները, իսկ վրացիք՝ Թիֆ-
լիզ:

Սակայն տաճիկները,*) պարսիկներն ու լեզ-
զիները ամեն կողմից շրջապատեցին փախչող-
ներին:

Վախտանգը Թիֆլիզից խոյս տւեց և Մոսկւա
գնալով ուղևորներին ապաւինեցաւ իր որդու և
եղբօր հետ: Իսկ հայերը ս'լսեցին կուել իրենց
գիրքերից՝ իրենց շրջապատող մահմեդականների
հետ: Եւ ոչ մի պայմանով չէին յօժարում անձ-
նատուր լինել, միշտ յուսալով, որ ուրուսաց կայս-
րը, ըստ իր խոստման, շուտով կվերադառնայ:

Դժբաղդաբար թէ կայսերական խոստումը
ուշացաւ և թէ կուող հայերի հրանիւթը վեր-
ջացաւ: Եւ այդ միջոցին էր անա, որ մահմեդա-
կանները սարսափելի կերպով կոտորել սկսեցին
հայերին:

Հաղբատի առաջնորդ Մինաս եպիսկոպոս
Փէրվազեանը՝ իբրև ահանատես՝ անա ինչպէս է
նկարագրում այն կողմի հայերի կոտորածը իր

*) Այդ միջոցին Օսմանեան կառավարութիւնը ևս
արժեւել էր ի պաշտպանութիւն պարսից:

մի նամակում ուղղած Մինաս վարդապետ Տիգ-
րանեանին:

ԺԳ

«Յայժմուս մնացինք մեր խեղճ ազգովն,
որպէս բեկեալ նաւ ի մէջ ծովու, այլ ոչ ունիմք
յոյս և ապաւէն յուժեքէ, նախ յԱստուած եմք
յուսացել և ապա առ թագաւորդ (Մեծն Պետր-
ոսը). ևս առաւել քո եղբայրութիւնդ. ով վար-
դապետ, մին ճար արէք Աստուծոյ խաթրի և ի
սէր խաչեցելոյն Քրիստոսի. շուտով և փութով
զթագաւորն Շամախի հասուր: Միայն նրա ա-
նունն լինի և ոտի տեղն հասնի ՃՌ (100,000)
հայ զինուորք առ ոտս նրա կուգամք, և թէ յե-
տոյ մինչ մարտի ամիսն եկիք ոչ, զմեր ազգն
բնաջինջ կանեն՝ և զլուսաւորչի հաւատն պա-
թալ կանեն, ձեր աշխատանքն ալ փուշ կու դառ-
նայ, մեր աշխատանքն ալ յուճայն կու դառնայ»:

Հաղբատի առաջնորդից աւելի աղետալի՜ և
մանրամասն են նկարագրում իրենց ժողովրդի
վիճակը Ղարաբաղի չորս մելիքներն՝ Պետրոս Մե-
ծին ուղղած իրենց մի թղթում. «մարդիկն ամենն
սրախողխող առնէին, կանայք, երախայք, ախջ-
կունքն ամենն քշելով տանէին գէպի Դաղստան.
Ետուստ (ետեից) սուր, առաջուստ կուր գետը.
որը կամին մտաներ, որն ձիոց ազին բռնելով,
որը թափուէր երեսս ջրոյն, ջուրն արիւնախառն,
երեսայքն ամենն թափելով գետն տանէր որպէս

հեղեղ դարնանային. ևս յորժամ անցուցանէին
 այն կողմն ետիրքն (գերիներն) ամենն բաժին-բա-
 ժին առնէին լէզգիքն այս խղճուկ քրիստոնեայքս,
 կանայք, երեխայք, աղջկուներն. մայրն մէկ լէզ-
 գու բաժին անկանէր, տղան մէկ ուրիշ լէզգու
 բաժին անկանէր, աղջիկն մէկին բաժին անկանէր.
 յորժամ միմեանց բաժանէին՝ մայրն յորդուոյն
 բաժանէին, աղջիկն ի մօրէն, միմիեանց գիրկս
 արկանելով՝ սուգ, աղաղակ բառնալով կոչեցու-
 ցանէին, ոչ տեսանէ աչս մարդոց և ականջս ոչ
 լսէ ձայն արտասուալից ոգոյն» և այլն:

ԺԴ

Մեկիքներից էլ աւելի ուելիէֆ կերպով նկա-
 րագրում է հայերի վիճակը լէզգիների ձեռքից՝ մի
 վարդապետ Մարտիրոս անունով՝ Վախտանգ իշ-
 խանին և նրա Շահնավազ որդւոյն ուղղած մի
 ընդարձակ նամակում:

Մարտիրոս վարդապետը՝ Ղուբայի վիճակը
 12 հայկական գիւղերի գործակալը պէտք է որ
 եղած լինի:

«ԺԲ (12) գիւղ եմք. այդ գիւղերում տա-
 ւար, ձի, գոմէշ չի մնացել, շորեղէն, պղնձեղէն,
 արծաթեղէն, արկաթեղէն չի մնացել. մեր և օղլու-
 շաղի կեցէն (հագած) շոր հանել են. մեր օղլու-
 շաղն մեր ձեռքէն առել են, գիշեր ու ցերեկ
 իւրեանց մօտ է, ասում են թէ մենք գնալիս կու
 տանենք. գարի, դարման, ցորեն, բրինձ, չալթուք

չի մնացել, մեր տներ փուլ են ածել, մեր եկե-
 ղեցիք այրել՝ թովլայ (ախոռ) են շինել: Էլ մե-
 գանում սիրաթ չի մնացել. էլ մին իքմին (ոչ ոք)
 չէ մնացել, որ մին փող աժենայ. գիւղագլուխ ԺԵ
 (15) թուման ԱՌԴՆ (1400) փող են առել. տուն
 գլուխ Ժ (10) դօնաղ ԺԵ, Ի, Խ մինչի Ծ
 (15, 20, 30, 40, 50) ձիաւոր կայ: Այս ձիա-
 ւորի իրենց դոնաղից առածը միայն Աստուած
 գիտէ որչափ փող են առել. էրեցների մորուս-
 ներն ողջ հանել են. մարդկանց վրայ կարմիր միս
 չի մնացել, շատ թակել են, անտուն ու անճար
 ենք մնացել...: Մեր աչքի դիմաց մեր օղլուշաղի
 գլուխն ինչ ասես բերում են, զմեզ կապում են,
 ումանք մարդիք զմեզ են թակում, միքանի մար-
 դիք հաւաքում են, մեր աչաց առջև մեր կա-
 նանց և մեր աղջկերանց հետ խառնակում են.
 Էլ իւրեանք իւրեանց ասում են մէկգմէկին, թէ
 կեաւուրին չարչարանք տալը վարձք է... Մեք
 բերանով որն ասենք որն մնայ: Մեր գլխով ե-
 կածն՝ լեզուով չի լինի պատմել»:

ԺԵ

Միևնոյն բովանդակութեամբ՝ Նուխի քա-
 ղաքի հայերն էլ Պետրոս Մեծին մի աղերսա-
 գիր ուղարկեցին, որի մեջ նկարագրելով տաճիկ
 զօրքի առաջխաղացումն և միմեանց ետևից այս
 ու այն քաղաքին տիրելն՝ իրենց դրութեան մա-
 սին աւելացնում են՝ «մեր գիր ու գրեանքն և

եկեղեցիքն այրեցին, մեր քահանայքն կոտորեցին, շատ մարդ վասն հաւատոյ խաթրու սուրով զնացին. հիմայ ցերեկն թրքութիւն ենք անում, գիշերն հայութիւն, այլ ճար չունիմք. մեր ճարն հրամանքդ ես. մեր խնդիրն այս է, որ ի սէրն Քրիստոսի, մեզ մէկ վրկութիւն հասուցանես, զօշուն ուղարկես Շամախին ատնէ, համ մենք ազատւինք, համ Սղնախն»:

ԺԶ

Միևնոյն բովանդակութեամբ Պետրոս Մեծին մի թուղթ գրեց և օգնութիւն խնդրեց նաև Գահնձասարի ներսէս կաթողիկոսը:

Իսկ ինչ վերաբերում է Մինաս վարդապետ Տիպրանեանին, — նա ևս ոչ թէ մի անգամ, այլ միքանի անգամ միևնոյն իմաստով դիմումներ արաւ թէ ուղղակի կայսեր և թէ նրա աւագանւոյն:*)

*) Ծանօթ.— Մինաս վարդապետի յանձնարարութեամբ՝ այս ժամանակի անցքերը նկարագրած ունի նաև պարսկաստանցի Դը Սարգիս Գիլաննաց անունով մի հարուստ հայ, որ իր ամբողջ հարստութիւնը և նոյնիսկ իր կեանքը զոճ բիրեց իր ազգի ազատագրութեան գործին. նա իր հաշուով մի ամբողջ «հայկական էսկադրօն» էր պահում սահմանադրում: Գիլաննացի այն նկարագրութիւնը կամ «յիշատակարանը» 1863 թ. ապրեցաւ «կոունկ» ամսագրում, որից պրօֆ. Պատկանեանը 1870 թ.ին թարգմանեց ռուսերէն, որ և Գիտութեան ճեմարանը հրատարակեց:

Բայց այս ամեն աղերսագրերն ու դիմումներն ոչ մի հետևանք չունեցան և մազի չափ անգամ չազդեցին ռուս արքունիքի զգաց-

Ականատես Գիլաննացը պատմում է, որ պարսիկ ները հայերի դէմ զայրացած լինելով՝ որ ռուսներին Պարսկաստան հրաւիրեցին և նրանց օգնեցին, — սկսեցին չարաչար կերպով վրէժխնդիր լինել կողոպտելով և կոտորելով նրանց: Նոյնպէս վարւում էին նաև տաճիկները և միևնոյն պատճառաւ, անխտիր կոտորելով հայերին: — Ինչպէս պարսիկներին, նոյնպէս և տաճիկների վրէժխնդրութիւնն աւելի բորբոքեցաւ, երբ հայերը մերժելով նրանց առաջարկութիւնը ձեռք առնելու ռուսներին, յամառօրէն շարունակում էին իրենց դիմադրութիւնը, մեծայոյս լինելով Պետրոս Մեծի այն խոստման վրայ, որ ինքը շուտով յետ է դառնալու Դարբանդ:

Ուստի Կախէթի Մահմադ-Ղուլի խանը՝ իրեն զօրքի հետ միացնելով նաև Երևանից իրեն օգնութիւն ուղարկւած զօրքը, — հայերից 2000 հոգի սպանեց, իսկ գերի վերցրածներին իրենց կողոպուտներով Երևան ուղարկեց ի տնօրինութիւն այնտեղի խանին:

Միւս կողմից՝ տաճիկները ևս յարձակեցին հայերի վրայ և կողոպտելով ու քարուքանդ անելով հայկական քաղաքներն ու գիւղերը՝ այնպիսի սարսափ տարածեցին կենդանի մնացած ժողովրդի վրայ, որ ոչ ոք չէր համարձակում տանիցը դուրս գալու: Վերջ ի վերջոյ հայերը ստիպւած եղան թողնելով իրենց հայրենիքը խմբովին, ամբողջ գիւղերով, Օսմանեան աշխարհը գաղթել:

Մահմեդականների վրէժխնդրութիւնից, — գրում է Գիլաննացը, — ազատ չմնացին և էջմիածնեցիք: Եւ կաթողիկոսը՝ ռուսներին հետ ծածկաբար յարարելութիւն ունենալու պատճառաւ՝ տուգանւեցաւ և բանտ ձգւեց:

մունքի վրայ, որ շարունակում էր իր միամտեցուցիչ թղթերով յուսադրել հայերին մահմեդականներին քաջաբար դիմադրելու յորդորներ կարդալով: Այդպիսի բովանդակութիւն ունէր և այն հրովարդակը, որ Պետրոս Մեծը, որպէս ի պատասխան իր ստացած թղթերին, ուղղեց պարսկահայերին: Հրովարտակի վերջում կայսրը հրաւէր էր կարգում այս ու այն կողմ փախած հայ վաճառականներին՝ վերադառնալ իրենց նախկին վաճառատեղիներն և ձեռնարկել իրենց գործերին՝ համբերաատարութեամբ ակնունելով իր վերադարձին:

Կայսերական այս հրովարդակը Պարսկաստանի հայերին ուղարկեցաւ Իվան Կարապետ անունով մի հայ պաշտօնէի ձեռքով, որ պարսկահայերի մէջ շրջելով թէև մի կողմից խրախուսում և սիրտ էր տալիս նրանց, բայց միև կողմից էլ չէր ծածկում, որ ուսաց զօրքի գալը կարող է ուշանալ: Ուստի թերևս հայերը ստիպւած են լինելու նորանոր զոհողութիւններ յանձնառու լինել: Իսկ եթէ,— շարունակում էր Իվան Կարապետը իրեն տւած հրահանգի համեմատ,— եթէ ժողովրդի համար այլևս անհնարին է նորանոր զոհողութիւններ անել,— ապա նրանք լաւ կանեն եթէ յանձն առնեն գաղթելու ուսների ձեռքն անցած Գարբանդ, Գիլան և այլ քաղաքներ, ուր կայսեր կողմից նրանց յատուկ դիւրութիւններ և առանձին արտօնութիւններ կտրւին անշուշտ:

Ժէ

Որքան էլ որ Իվան Կարապետը աշխատում էր գաղթելու համար իր արած առաջարկութեամբ հայերին չխրտնացնել, — այնուամենայնև նրան լսողները մտքերում արդէն կասկած ծագեցաւ նրա բարեմտութեան կամ անկեղծութեան մասին: Բայց որովհետև գաղթելու առաջարկի մասին կայսեր հրովարտակում ոչինչ ասուած չէր,— ուստի կաթողիկոսն ու մելիքներն այնպէս կարծեցին, իբրև թէ գաղթելու առաջարկը Իվան Կարապետի իրենից է բղխում, — ուստի և վեր կացան և նորից դիմումներ արին կայսեր, որին գրում էին թէ՛ չնայած Նորին Մեծութեան քանիցս անգամ իրենց տւած խոստմանը՝ մինչ օրս ոչ մի օգնութիւն չհասաւ իրենց՝ ուսները կողմից: Թէ՛ մահմեդականները կայսեր հետ իրենց ունեցած յարաբերութիւնքը լսելով՝ սաստիկ առամներ են կրճատացնում իրենց վրայ, թէ՛ տաճիկները արեւ են վրաստանին և մօտենում են Հայաստանին: Թէ՛ միև կողմից լէզգիները իրենց յաճախակի յարձակումներով անդադար քարուքանդ են անում ժողովրդին, — այնպէս որ եթէ միքանի ամուսայ ընթացքում ուսները զօրք չհասցնեն՝ հայերը բնաջինջ կը լինեն և ուսաց առաջ ճանապարհները կզօցւին: Սյն ևս գրում են մելիքները, որ Իվան Կարապետի միջոցաւ իրենց ուղարկւած հրովար-

տակը ստացան և լսելով կայսրի կամքն ու խորհուրդը՝ կաշխատեն հնար եղածին չափ ի կատար ածել, այսինքն որ հայ վաճառականները կաշխատեն իրենց տեղը դառնալ: Բայց առայժմ և ամեն բանից առաջ, անհրաժեշտ է ուսաց օգնութիւնը, քանի որ ուշ չէ տակաւին, քանի որ պատեն ժամանակը վերջնականապէս ձեռքից չէ փախել:

ԺԸ

Այս թղթերն Պետերբուրգ տանելու համար մի յատուկ պատգամաւորութիւն ևս կազմեցաւ: Ընտրեաժ անձինքն էին Առաքելեան Անտօն քահանայ և քեօխվայ Չէլէպի անունով աշխարհականը, որոնց հետ Աժդարխանում պէտք է միանային նաև Գիւլ Նազար և Ջոր անունով երկու աշխարհականներ:

Պատգամաւորութեան նպատակը լինելու էր նախ՝ օգնութիւնը փութացնել և երկրորդ՝ ստուգել թէ հայերի գաղթեցնելու միտքը սրտեղից է ծագել: Եւ եթէ այդ միտքը բարձրից է, — ապա յայտնել որ, հայերը հակառակ են այդ մտքին:

Պատգամաւորները 1723 թ. նոյեմբերի 24-ին հասան Բագու և այնտեղից Աժդարխան, որտեղ ժեներալ Մատիւշկինը վերցնելով նրանից կաթողիկոսի և մելիքների թղթերը՝ ուղարկեց կայսեր, իսկ պատգամաւորներին արգելեց առաջ գնալ կամ գոնէ յետ դառնալ:

Վեց ամիս նրանք Աժդարխանում պահեաժ մնացին, մինչև որ վերջապէս Մինաս վարդապետի թխանձանօք թոյլ տրւեցաւ Մատիւշկինին, որ պատգամաւորներին յիկնապահներով Պետերբուրգ ուղարկէ, ուր նրանք հասան 1724 թ. նոյեմբերի սկզբին և 5-ին գրաւոր ցուցում տալով իրենց նպատակի վերաբերմամբ ապա ներկայացան կայսեր, որ թէև հիւանդ էր, բայց և այնպէս նրանց ընդունեց և միքանի ժամ հետները խօսեց:

Բայց մինչև պատգամաւորութեան ընդունելը՝ կայսրը Աղւանից կաթողիկոսի և մելիքների թղթերից (որ Մատիւշկինը Աժդարխանից ուղարկել էր) արդէն հասկացել էր, որ գաղթելու մտքին հայերը հակառակ են: Նոյնը նա ստուգել էր Իվան Կարապետից և իր գետպանից պահանջաժ և ստացաժ հաւաստի գեկուցագրերից:

Սակայն բանը նրանումն է, որ 1723 թ. սեպտեմբերի 12-ին Պետերբուրգում ուսուպարսկական դաշնագրութիւն էր կնքեաժ, որով Ռուսաստանը Պարսկաստանից Դերբենդ, Բագու, Գիլան, Մաղանդարան և Աստրաբաւ քաղաքները ստանալով փոխարէնը պարտաւորեաժ էր թահմազ շահի գահը պաշտպանել ճնշելով նրա հպատակների, այսինքն հայերի և վրացիների աղքատամբական շարժումները:

Այս դաշնագրի գոյութեան մասին՝ միանգամայն անտեղեակ լինելով միամիտ հայերի միամիտ ներկայացուցիչները, շարունակում էին

ապարդիւնօրէն ոուս արքունիքի դռները բաղ-
խել:

Միւս կողմից՝ Պետրոս Մեծի համար ան-
հրաժեշտ էր Պարսկաստանից ստացած վերոյի-
շեալ քաղաքները շէնացնել և սահմանների ա-
պահովութեան համար քրիստոնեայ տարրեր
ընակեցնել այն տեղերում:

Այս էր սլտաճառը, որ Իվան Կարապետին
Պարսկաստան ուղարկելով՝ ոուսաց կայսեր նը-
պատակն էր, որ նա աշխատի հայերին յօժարա-
կամ գաղթեցնել: Սակայն երբ կայսրը տեսաւ,
որ հայերը գաղթելու տրամադրութիւն չունին,
— այնուհետև որոշեց՝ ինչ էլ որ լինի, իր կամ-
քը առաջ տանել:

Ուստի իրեն ներկայացող պատգամաւորու-
թեանը մի հրովարտակ յանձնեց 1724 թ. նո-
յեմբերի 20-ին Աղւանից կաթողիկոսին և մելիք-
ներին հասցնելու:

Այս հրովարտակով Պետրոս Մեծն առաջար-
կում էր հայերին, — հաւնաձայն իրենց պատգա-
մաւորների խնդրանաց, — գաղթել իրենց հայրե-
նիքից ոուսաց ձեռքն անցած նոր քաղաքները,
ուր նրանց խոստանում էր ամեն տեսակ օգ-
նութիւն, յարմարութիւն և ապահովութիւն:

Կայսրը այս էլ էր աւելացնում, որ գաղ-
թականներին ընդունելու և նրանց ամեն կերպ
օգնելու համար ինքն արդէն պատշաճաւոր հրա-
հանգ ուղարկել է նորանուաճ երկիրների ոուս
իշխանաւորներին:

Կնքած հրովարտակը պատգամաւորներին
յանձնելիս կայսրը բերանացի ասաց նրանց, որ
եթէ մելիքները իր խորհուրդը լսեն և կատա-
րեն, կարճ ժամանակում այնքան ապահով և
բարեկեցիկ վիճակ կունենան, որ իրենց բոլոր
նեղութիւնները և իրենց հայրենիքը կմոռանան:

ԺԹ

Հայ պատգամաւորներին ճանապարհելուց
անմիջապէս յետոյ՝ պետական կանցլերը մի նա-
մակ գրեց Իվան Կարապետին, որ տակաւին
Պարսկաստանում էր, հրահանգելով նրան ան-
շուշտ գլուխ բերել հայերի գաղթը դէպի նորա-
նուաճ վայրերը:

Եւ վստահ ու ապահով, որ Իվան Կարապե-
տը ի կատար կածէ իրեն տրւած հրահանգը, —
Պետրոս Մեծը հետևեալ նամակը ուղարկեց Կ.
Պօլսոյ դեսպան Ռումեանցովին. «Պարսկահայե-
րի կողմից մի պատգամաւորութիւն դիմեց մեզ
խնդրելով, որ իրենց պաշտպանենք իրենց թըշ-
նամիներից (պարսիկներից). իսկ եթէ պաշտ-
պանել չենք կարող, — յայն դէպս թող տալ իրենց
գաղտնի Պարսկաստանից մեր անոթն անցած գա-
ւառները:*)»

*) Այսպիսի բան պատգամաւորութիւնը չէր
խնդրել, ոչ էլ մտքովն անցկացրել: Այլ այդ միտքը
նրանց ներշնչել էր Մոսկւայում կամ Պետերբուրգում:
Եւ ոչ միայն ներշնչել, այլ և պատգամաւորութեան անու-
նով մի նոր թուղթ էր շարադրւած և նրանց ստորա-

«Մենք նրանց յայտնեցինք, որ Բարձրագոյն Դրան հետ ունեցած դաշնագրի զօրութեամբ՝ մենք հայերին չենք կարող պաշտպանել: Սակայն թոյլատրում ենք նրանց գաղթելու Կասպեան ծովեզրի մեր գաւառները: Եւ այդ իմաստով պատգամաւորութեանը մեր կայսերական հրովարտակն ևս տւինք:

«Եթէ տաճիկները, — շարունակում է կայսրը, — այս մասին ձեզ հարց ու փորձ՝ անեն՝ պատասխանեցէք, որ հայերին ձեռն չեմք հրաւիրել զայրելու, այլ իրենք ինքնաբերաբար դիմել են մեզ խնդրելով, որ մենք նրանց իբրև

զրիւ տւած առանց թղթի իսկական բովանդակութեան հետ ծանօթացնելու ստորագրողներին:

Երբ կաթողիկոսն ու մելիքները կայսեր հրովարտակը բացին և իրենց գաղթման հրաւերը լսեցին՝ զարմացան ու դայրացան: Իսկոյն քննութիւն նշանակեցին, որից երևեցաւ, որ Անտոն քահանան իմանալով է ստորագրել թղթին: Կաթողիկոսը իսկոյն նրան կարգալոյժ արաւ: Այնուհետև ժողովականք, — կաթողիկոսն ու մելիքները կայսրին մի թուղթ գրեցին, որով միանգամայն հրաժարւում էին գաղթելու առաջարկից: Եւ իրենց հրաժարումը պատճառաբանում էին շատ հիմնաւոր կերպով: Թղթումը գանց չարին յայտնել կայսրին, որ գաղթման մասին ոչ իրենք էին խնդրել և ոչ էլ իրենց պատգամաւորներին իրաւունք տւել: Եւ ուրեմն սրանց դիմումն ապօրինի է և անընդունելի: Այս թուղթը Պետերբուրգ ուղարկեցաւ նոյն քեօխվայ Չէլքբիի և Անտոն՝ արդէն կարգալոյժ քահանայի ձեռքով, որպէսզի գնան և անձամբ վկայեն, որ իրենք սխալւած և իրաւագանց են գտնւել: Սակայն մինչև սրանց Պետերբուրգ հասնելը Պետրոս Մեծը վախճանւած էր:

դաւանակիցների, մեր հովանաւորութեան տակն առնենք: Հայերի այս խնդիրը, իբրև քրիստոնեաների, մենք չէինք կարող մերժել, ինչպէս որ տաճկաց վէզիրը ինքը յաճախ յայտնել է, որ ինքը չէր կարող իր դաւանակիցների խնդիրը մերժել:*)

«Այս ևս յայտնեցէք վէզիրին, որ հայերի գաղթը մինչև անգամ օգտակար կլինի տաճիկներին, որոնք այնուհետև նրանց հողերին տէր կդառնան:

«Այս ևս աւելացրու, — շարունակում է կայսրը իր հրահանգը Ռումինեանցովին, — որ եթէ տաճկաց կառավարութիւնը կցանկանայ Պարսկաստանից մեզ հասած գաւառների մահմեդականներին դաղթեցնել դէպի իր երկիրը, — մենք չենք հակառակիլ: Եւ եթէ վէզիրը այդ

*) Հետեւելով իր նախորդին՝ Կատարինէ Առաջինը հրամանագրեց ուր հարկն է, որ անպատճառ հայերի գաղթը յաջողեցնեն: Սակայն պաշտօնեաների գործ դրած խաղաղ ջանքերն և կարգացած յորդորները ի դուր էին անցնում: Այնպէս որ իշխան Վասիլ Դօլգորուկին ահա թէ այդ առթիւ ինչ է գրում կայսրուհուն 1726 թւին:

— «...Իսկ ինչ վերաբերում է նրան, որ ինձ հրամայւած է համոզել հայերին, որ նորա վերաբնակելին մեր տիրապետած պարսկական նոր սահմաններում — այդ բանը նրանք լսել անգամ չեն ուզում, և պէտք է խոստովանել, որ մեծ իրաւունք ունեն, թողնել պէտքական տեղերը և գալ անպտուղ երկիր...» («Փորձ» 1877-78, Բ. տարի, եր. 373):

մասին ձեզանից գրաւոր հաւաստիացում պահանջեց — տւէք»։*)

Պօլսոյ դեսպանին ուղղած այս թղթից յետոյ Պետրոս Մեծը մեռաւ 1725 յունւարի 28-ին։

Եւ այսպիսով հայկական հարցը մոռացութեան տրւեցաւ կամ աւելի ճիշտը՝ առկախ մընաց մինչև Կատարինէ Մեծի թագաւորելն։

* * *

Սակայն Պետրոս Մեծի մահւան մասին տեղեկութիւն չունենալով հայերը շարունակում էին իրենց թախանձանքը ուստի արքունիքից իրենց օգնութեան հասնելու համար։

Այսպէս Պետրոս Մեծի մահից յետոյ ուստի արքունիքը կրկին երկու թուղթ ստացաւ Եսայի կաթողիկոսից և մելիքներից ու իւզբաշիններից։

Առաջին թուղթը գրւած էր 1725 թ. մարտի 10-ին և երկրորդը՝ նոյն թ. ապրիլի 25-ին, որոցմով տաճիկների Վրաստանում և Հայաստանում տիրած քաղաքները թւելով՝ կաթողիկոսն ու մելիքները իրենց համար շուտա-

*) Ռուսաց իշխանութիւնն ուղղւած այս թղթի հետ միաժամանակ՝ Կաթողից ծովեզերքի կառավարիչ Ֆենեբալ Մատիւշկինին էլ գրւեցաւ՝ որքան կարելի է, աննկատելի կերպով, աշխատել մտքերը Գիւլանն ու Մազանդարանը մահմեդականներից, հանդարտ կերպով ոչնչացնելով նրանց, որպէսզի յետոյ կարելի լինի նրանց տեղերը հայ գաղթականներով լցնել։ (Սամս. Մելիք., եր. 34)։

փոյթ օգնութիւն էին խնդրում ռուսներից։ Միայն այս անգամ աւելացնելով, որ եթէ Ռուսաստանից զօրք ուղարկէին անկարելի է, — թող գոնէ Բագլոււմ գտնուող պահնորդական զօրքին հըրամայլի Շամախի վրայ շարժւելու։ Հայերը իսկոյն ուստաց զօրքի հետ միանալով՝ թշնամուն յետ կմղեն անշուշտ։

Իսկ եթէ այդ ևս անկարելի է, — աւելացնում էին կաթողիկոսն ու մելիքները, — թող գոնէ վրաց Վախտանգ թագաւորին կամ նրա Շահնաւազ որդուն պատուէր տրուի օգնութեան հասնել հայերին, որոնք ամբողջ երեք տարի մեն-մենակ դիմադրում են աաճիկներին, մինչև անգամ նրանց 6000-նոց մի բանակը կոտորելով և զօրավար փաշային գերի վերցնելով։

Բայց, ինչպէս գիտենք, Պետրոս Մեծը, որին ուղղւած էին կաթողիկոսի և մելիքների այս թղթերն, արդէն վեց ամիս առաջ մեռած էր և նրան յաջորդել էր Եկատերինա Առաջինը, որ 1726 թ. փետրւարի 22-ին հետևեալ պատասխանը գրեց.

«Ձեր ուղարկած Քեօխվա Չէլէպին հասնելով այստեղ») ներկայացրեց մեզ ձեր թուղթը։ Մենք լսելով ձեր խնդիրը՝ մեր պատասխանը բերանացի յայտնեցինք նրան ձեզ հաղորդելու

*) Պետրոս Մեծի մահից յետոյ՝ Քեօխվա Չէլէպին 1725 թ. մայիսի 16-ին Պետերբուրգից հասել էր Գանձասար, ըայց այժմ նորից ուղարկւեցաւ Պետերբուրգ իբրև պատգամաւոր։

համար: Ուրեմն դուք նրա ասածներին հաւատ
 ընծայեցէք: Մեր բերանացի պատասխանից դուք
 կտեսնէք, որ մեկի դէպի մեզ շատ ողորմած
 ենք և թէ դուք մեր ողորմածութիւնից գոհ և
 բարական պիտի մնաք և յոյսերդ մեզնից չըպի-
 տի կտրէք»:

Իսկ կայսրուհու բերանացի պատասխանն
 այն էր, թէ՛ Վախտանգ թագաւորին և իշխան
 Գօլգօրուկովին պատէր կուղարկւի մի փոքրիկ
 բանակով հայերին օգնութեան հասնել:

Սակայն կայսրուհու այս խոստումը զլուխ
 չեկաւ:

Այն կողմերում գտնուող ուսու զօրքերի գլխա-
 ւոր հրամանատար իշխան Գօլգօրուկովը կայս-
 րուհու հրամանն այնպէս ըմբռնեց, իբրև թէ
 նրան հրամայւած է ոչ թէ հայերին օգնելու
 զօրք ուղարկել, այլ թէ՛ հայ զինուորներին ուս-
 սաց ծառայութեան մեջ ընդունել՝ ռուս զօրքին
 օգնելու համար:

Այս վերջին մտքով ընդունելով կայսրուհու
 պատէրը՝ իշխան Գօլգօրուկովը 1737 թ. մայի-
 սի 11-ին գրեց նրան թէ՛ նա ինքը իր կողմից
 հայերի օգնութեանը կարիք չէ գգում, որով-
 հետև նախ՝ թուրքերը թող են և իրեն երկիւղ
 չեն ազդում և երկրորդ՝ այդ բանը Դոան հետ
 կնքւած դաշնագրին հակառակ կլինի:

Ուստի, — շարունակում է իշխան Գօլգօրու-
 կովը, — կայսրուհու կարգադրութեան գործադրու-
 թիւնը պէտք է յետաձգել մինչև որ յարմար

առիթը գայ: Իսկ մինչև այդ պէտք է հայերին
 յուսադրել, որպէսզի նրանք՝ յոյսերը մեզնից
 կտրելով՝ թուրքերին անձնատուր չլինին:

ԻԱ

Հէնց այս նպատակաւ էլ՝ իշխան Գօլգօրու-
 կովը Քեօխովա Չէլէբիին նորից Պետերբուրգ վերա-
 դարձրեց, ասելով նրան, որ ինքն իբրև թէ հա-
 յերին օգնելու հրամանագիրը տակաւին չէ ստա-
 ցած, — ուստի թող Չէլէբին գնայ և հրամանագրի
 առաքումը փութացնէ:

Քեօխովա Չէլէբին Պետերբուրգ վերադարձ-
 նելով նրա ընկեր պատգամաւորներին Գօլգօ-
 րուկովը պահեց իրեն մօտ, որպէսզի հայրենիք
 գնալով նրանք ժողովրդի սիրաւ ուսմանից չը-
 սառնեցնեն և մտքերը չաղտորեն:

Չէլէբին Պետերբուրգ գնաց և վերադարձաւ,
 հետը բերելով Բարձրագոյն գաղտնի Խորհրդի
 1727 թ. օգոստոսի 11-ի հրամանագիրը հետև-
 եալ բովանդակութեամբ. «Մեր նախկին հրամա-
 նագիրների տրամադրութեամբ՝ դուք պէտք է
 այդտեղի զօրքի մի մասը բաժանէիք և այնպիսի
 շարժումներ անէիք, որ իբր թէ Պարսկաստան
 մտնելու պատրաստութիւններ էք տեսնում, իբր
 թէ պատերազմական գործողութիւնների էք ձեռ-
 նարկում: Ձեր շարժումները տեսնելով՝ հայերը
 սիրա կառնէին, կքաջալերէին և մեզ վրայ ունե-
 ցած իրենց յոյսերում կամրապնդւէին:

«Այնուամենայնիւ, — շարունակում է գաղտնի Խորհուրդը, — ձեր հայեցողութեանն է թողնում վարել այնպէս, ինչպէս որ դուք, նայելով անդական հանգամանքներին և տէրութեան օգտին, յարմար կհամարէք: Բայց ինչ էլ որ լինի՝ դուք անշուշտ աշխատելու էք, որ հայերը դէպի մեզ պինդ կանգնեն, որ նրանք բնաւ դէպի թուրքերը չհակուեն: Եւ դրա համար նրանց միշտ յոյսեր տւէք, պարգևներ խոստացէք: Նոյնպիսի յոյսեր էլ մենք այստեղ եկած հայերին կտանք»:

Եւ արդարև, երբ Եկատարինա Առաջինին յաջորդեց Պետրոս Երկրորդը՝ և հայերը նորից աղերսագրեր պատրաստեցին և նորից պատգամաւորներ ուղարկեցին Պետերբուրգ, — այնտեղ նրանց ոչ միայն յոյսերով կերակրեցին, այլ նաև մեծամեծ նւէրներով քաջալերեցին: Պատգամաւորներից՝ Թարխան Իւզբաշուն 1000 ուսբլի փող և սօբօլի մուշտակ նւիրեցին: Նոյնը տւին — նոյնքան գումար և նոյնպիսի մուշտակ տւին՝ և Աւան Իւզբաշուն:

Եւ սահմանեցին, որ այդ ազդեցիկ երկու իւզբաշխներին ամենայն տարի Բազւի եկամուտներից 1000-ական ուսբլի տրուի:

Այդ երկու իւզբաշխները հետ եղող Մելքոն Այդինեանին, Գրիգոր Եսայեանին և Ներսէս Աղաբէգեանին 300-ան ուսբլի միանւազ: Իսկ պատգամաւորութեան 5 ծառաներին՝ 25-ական ուսբլի:

Բացի այս զրամական նւէրներից՝ պատգա-

մաւորներից միքանիսին տատիճան և շքանշան էլ տրւեցան:

Եւ այս նւէրներով ու պարգևներով խրրախուսւած հայ պատգամաւորութիւնը վերադարձաւ հայրենիք և սկսեց յուսադրել և խրախուսել իր հայրենակիցներին այնքան ժամանակ, մինչև որ 1732 1735 թւերին՝ ուսս կառավարութիւնը յետ կանգնելով Պետրոս Մեծի ծրագրից՝ Պարսկաստանից վերցրած Կասպեան ծովեզրեայ երկրները նորից Պարսկաստանին վերադարձրեց՝ նրանց պահելն տէրութեան համար վնասակար համարելով թէ ռազմական և թէ անտեսական տեսակէտներով:

Ռուս քաղաքականութեան այս փոփոխութիւնը, ինչ ասել կուզի, հայերի էլ յոյսն ու ակնկալութիւնը միանգամայն ջուրն ածեց:

Եւ այժմ նրանք ուսանելից մոռացւած ու արհամարհւած, իսկ իրենց տիրապետող տէրութիւնների կողմից ատելի և յանցապարտ ճանաչւած, իրենք էլ չէին իմանում թէ ի՞նչ անեն և ո՞ւմ դիմեն: Նրանց բաղդից՝ ուսական Գահոյքի վրայ բարձրացած Եկատարինա Երկրորդ կայսրուհին՝ Պետրոս Մեծի ծրագրին պաշտպան հանդիսանալով՝ նորից հրապարակ հանեց այն: Եւ նրա հետ հարկաւ նորից հրապարակ պիտի գային և հայերը իրենց չարաշուք հայկական հարցով:

ԻԲ

Որքան որ հայ ժողովուրդը և նրան ղեկավարող հոգևոր և աշխարհական անձինք դեռ յոյ-

սերը ռուսներից չկտրած՝ շարունակում էին իրենց դիմադրութեան և անձնապաշտպանութեան գործը, բայց և այնպէս նրանց մէջ յայտնւեցան մարդիկ, որոնք յոյսերը ռուսներից կտրած՝ դիմեցին Վրաստանում լաւ անուն հանած հայազգի Դաւիթ-բէգին և նրա ձեռքի տակ ծառայող միքանի հայազգի զինւորական աստիճանաւորներին և նկարագրելով Հայաստանի դառն վիճակը՝ հրաւիրեցին նրանց օգնութեան հասնել:

Դիմողները պարագլուխը՝ Ստեփանոս Շահումեանցն էր, — Դաւիթ-բէգի պատանեկութեան ընկերը:

Պատշաճաւոր թոյլտուութիւն ստանալով Վրաստանի պետից՝ Դաւիթ-բէգը անյապաղ Հայաստան մեկնեցաւ իր հայ ընկերներով:

Հասնելով իր հայրենիքը՝ Մեծ Սիւնիքի Շինուհայր գիւղը և Աղւանից կաթողիկոսի ու մելիքների հետ խորհրդակցելով՝ Դաւիթ-բէգը տեղւոյն հայ երիտասարդներով միքանի փոքրիկ ասպատակիչ խմբեր կազմեց և իր յանկարծակեան, ճարպիկ յարձակումներով այնպիսի մի սարսափ ձգեց մահմեդական թափառաշրջիկ և հաստատաբնակ տարրի վրայ, որոնք թողին ամեն բան և հեռացան Սիւնիքից:

Դաւիթ-բէգի այս յաջողութիւնները՝ դէպի ինքը գրաւեցին միւս տեղերի հայերին ևս, որոնք խումբ-խումբ գալիս էին և զինւորագրուում:

Առանց իր յաջողութիւններով յափշտակելու՝ Դաւիթ-բէգը լուր առնելով, որ օսմանցիք պատ-

րաստուում են իրեն վրայ յարձակելու, անմիջապէս ձեռնարկեց միքանի բերդեր շինելու և եղածները ամրացնելու: Եւ նրանց մէջ պատասպարւելով՝ միքանի անգամ և միքանի տեղերում մեծ ջարդ տւեց նաև օսմանեան առաջ ընթաց փոքրիկ բանակներին, որոնք Երևանին և Արցախին տիրելով, հետզհետէ մօտենում էին Մեծ Սիւնիքին:

Այդ միջոցին Դաւիթ-բէգը դիմեց պարսից Թահմազ շահի օգնութեանը,

Վերջինս պատասխանեց, որ ինքը զօրքով օգնելու հնարաւորութիւն, նոյնիսկ իրաւունք, չունին: Բայց սրտանց համակրւում է Դաւիթ բէգին և անկեղծօրէն ցանկանում է, որ պարսից և տաճկաց ու ռուսաց սահմանների մէջտեղում Դաւիթ-բէգը կարողանայ մի փոքրիկ հայկական ինքնուրոյն իշխանութիւն կազմել:

Եւ ի հաստատութիւն իր այդ ցանկութեանը՝ Թահմազ շահը՝ ի պաշտօնէ ճանաչեց Դաւիթ բէգին հայոց ինքնագլուխ իշխան՝ նրա իրաւասութեանը ենթարկելով այն կողմերի բոլոր մահմեդական ազգաբնակիչութիւնն իրենց մեծ ու փոքր իշխանաւորներով:

Բացի դրանից՝ Թահմազ շահը Դաւիթ բէգին իրաւունք տւեց իր անունով դրամ կտրել:

ԻԳ

Մինչդեռ պարսից շահի այս խրախուսիչ յորդորներով սիրա առնելով Դաւիթ բէգը՝ այլ

և այլ ծրագիրներ էր կազմում սպագայի համար, և ահա նա հաւաստի լուր ստացաւ, որ 1724 թ. յունիսի 24-ին ուսաների և օսմանցիների մէջ մի գաղտնի դաշինք է կնքւած, որով Ղարաբաղն ու Ղափանը (Փոքր ու Մեծ Սիւնիքը) թողնուած է օսմանցիներին, որոնք և ի հետևումն այդ գաշինքին՝ 70,000 հոգուց բաղկացած մի կանոնաւոր զօրաբանակով գալիս են Դաւիթ բէգի վրայ՝ միանգամայն արձակ, համարձակ ու աւարգել:

Ստանալով այս աղէտաբեր լուրը՝ Դաւիթ բէգը թէև չյուսահատուեցաւ բացարձակօրէն, թէև օսմանեան այդ հզօր բանակին դիմադրելու հրնարներ մտածեց, միջոցներ գտաւ իր ստորադրեալներին պարտ ու պատշաճ պատւէրներ և հրահանգներ տւեց, բայց ի մեծ դժբաղդութիւն Դաւիթ բէգին իրեն և գործին՝ նրա զինւորները հէնց որ լսեցին օսմանեան բանակի մերձենալը՝ սարսափահար թողին նրան և փախան, ցրւեցան: Դաւիթ բէգի մօտ մնացին ընդամենը 17 հոգի, որոնց թւումն էին Եսայի կաթողիկոսը և 6 հոգի եպիսկոպոսներ ու քահանաներ:

Այս հանգամանքը կարեւոր խոցեց Դաւիթ բէգի և իրանից անբաժան մնացած նրա հոգևոր և աշխարհական ընկերների սիրտը: Եւ նրանք, ինչպէս ասում են, ձեռքով էլ և սրտով ու գրկով էլ թուլացան:

Դաւիթ բէգը հիւանդացաւ և Հալիձորի բեր-

դում անկողին մտնելով՝ միքանի օրից յետոյ մեռաւ 1728 թւին:

Ճիշտ է՝ նրա յաջորդները՝ Տէր Աւետիք քահանան, Մխիթար սպարապետը, Փարսադանը, Ստեփանոս Շահումեանը առժամանակ մի դիմադրեցին արդէն Ղափան հասած օսմանեան բանակին: Նոյնիսկ միքանի փոքրիկ յաջողութիւն էլ ունեցան: Բայց վերջ ի վերջոյ իրենց մէջ երկպառակեցան, նոյնիսկ իրենց միջից թընամու կողմն կողմն անցաւ նաև Ագուլիսի ամբողջ հայ հասարակութիւնը:

Եւ այսպիսով օսմանցիք եկան և ախրեցին ռուս-տաճկական գաշինքով իրենց տրւած Հայաստանի այդ մասին: Եւ այսպիսով ահա հայերը պարսից լծից դուրս գալով՝ օսմանեան լծի տակ մտան — ИЗЪ ОГНЯ ВЪ ПОЛЫМЪ:

ԻՊ

Դաւիթ-բէգի մահւան տարին մեռաւ նաև Աղւանից Եսայի կաթողիկոսը, որ 25 տարի շարունակ ինքն իրեն նւիրել էր իր հայրենիքի ազատագրման գործին:

Եսային մեռաւ. պատմիչի ասութեամբ, «սրտի ցաւից», այսինքն միանգամայն յուսախաբւած և յուսահատւած ռուս կարավարութեան բռնած զիրքից դէպի հայերը:

Գալով Մինաս վարդապետ Տիգրանեանին,

— նա էլ ստիպւած էր քաշուելով ասպարեզից՝ մեկուսանալ Մոսկւայի իր խցիկի մեջ՝ միանալամայն արհամարհւած ու լքւած ամենքից:

Էջմիածնի և Աղւանից կաթողիկոսները իսպառ մոռացութեան աւին նրան. Ղարաբաղի մեկիքները սկսեցին ատամներ կրճտացնել նրա վրայ, իսկ ժողովուրդը սկսեց անիծել նրան, իբրև սկզբնապատճառի տեղի ունեցած աւերածութիւնների ու սրածուծութիւնների:

Իրենց հերթում պարսիկ և տաճիկ կառավարութիւններն ևս իրենց գործակալների միջոցաւ՝ աշխատում էին ձեռք ձգել նրան: Ուստի ողորմելի ծերունին վախում էր նոյնիսկ Մոսկւայում աշկարայ փողոց դուրս գալու:

Ի լրումն այս ամենին՝ ուսև կառավարութիւնը ևս Պետրոս Մեծի մահից յետոյ՝ ընդհատել էր նրա թոշակի, որ օրական 5 կոպէկ էր, արւշտութիւնը:

Այնպէս որ Մինաս վարդապետը ամբողջ 35 տարի իր ազգի ազատագրման գործին անկեղծօրէն ծառայելուց զկնի, վերջերում բարոյական և նիւթական ամենաանմխիթար կացութեան մէջ էր գտնուում:

Եւ այլևս անկարող լինելով իր խաչը տանելու՝ 1736 թւի մարտին դիմեց այն ժամանակի շատ ազդեցիկ աւագանի Սիմէօն Սալտիկով դուքսին և 19 կէտերից բաղկացած զեկուցազրով՝ թւելով իր ծառայութիւնները որ 1701 թւից սկսած մինչև Պետրոս Մեծի մահը մատուցել էր

Ռուսաստանին՝ աւելացնում է որ իր այդ ծառայութիւններով փոխանակ օգնած լինելու իր ազգին, ընդհակառակը վնասակար եղաւ՝ միանգամայն հակառակ իր սպասածին, որ իր հայրենիքի ու ազգի կրած բազմադիմի աղէտների թշւառութիւնների երեսից՝ նա շարունակ տանջոււմ է իր խղճից ու տառապում է ոչ միայն բարոյապէս, այլ նաև նիւթապէս:

Ուստի և յանուն մարդասիրութեան խընդրում, աղաչում է դուքս Սալտիկովին, որպէսզի Պետրոս Մեծի սահմանած իր թոշակի տըւչութիւնը շարունակելի և միևնոյն ժամանակ զինուորների պահպանութեամբ ինքն Աժդարխան ուղարկելի, իբրև Աղւանից կաթողիկոսից կարգւած երբեմնի առաջնորդ: Որպէսզի այնտեղի հայ ժողովրդին հովուելով՝ թէ իր հովուական պաշտօնը կատարած լինի ուժերը ներածին չափ, և թէ իր ծերութիւնը խնամած լինի:

ԻԵ

Ծերունի գործիչի այս խնդիրը ուսև կառավարութիւնը չյարգեց սակայն, ես կարծեմ, երկու պատճառաւ:

Նախ՝ որ Մինաս վարդապետը ոյժից ընկած, հայերի առաջ իր բոլոր համարմունքը կորցրած, ուրեմն այլևս տէրութեանը ծառայութիւն մատուցանելու անընդունակ դարձած մի մարդ էր:

Եւ երկրորդ՝ որ նա կարող էր թերևս վնասա-

կար էլ դառնալ կառավարութեան համար: Որովհետև կարեւոր վշտացած էր կառավարութեան վարմանը, ինչպէս որ պարզ ի պարզոյ արտայայտել էր Սալտիկով դուքսին աւած գեկուցագրումը: Հետևաբար՝ եթէ ուրիշ ոչինչ էլ չկարողանար անել,—հօ կարող էր իր սրտի ցաւերը հրապարակաւ պատմել, սրան ու նրան կարող էր իր իմացած տէրութեանական գաղտնիքներն ևս հրապարակ հանել և այլն:

Այսպէս Մինաս վարդապետի վերջին յոյան ևս ջուրն ընկաւ:

Ուրեմն այնուհետև նրան էլ ուրիշ ոչինչ չէր մնում անել, եթէ ոչ օր առաջ գերեզման իջնել, որ և տեղի ունեցաւ, բայց թէ երբ և որտեղ՝ պատմութիւնը չորում է:*)

Կարծեմ Լէօն և նրանից վերցնելով պրօֆէսսոր Թումայեանը գրում են, որ Մինաս վարդապետը վերջերում կամեցաւ պրօֆօսրալութիւն ընդունելով ռուս եկեղեցու պաշտօնեայ դառնալ: Սակայն կառավարութիւնը նրա այդ խնդիրն ևս մերժեց:

Թէև ինձ յայտնի չէ, թէ որ աստիճան ճիշտ է Մինաս վարդապետի հաւատափոխ լինելու այս լուրը, բայց ես ենթադրում եմ, որ կարող է և ճիշտ լինել:

*) Մ ա ն օ թ. Պ. Թումաս ասում է որ «Աստրախանում՝ հայոց Պօղոս Պետրոս եկեղեցու բակումը է թաղած Մինաս վ. Տիգրանեանը (Իսրայէլ Օրի, Աստրախան 1912 թ. եր. 38):

Չքաւորութեան մէջ տառապող և ոչ մի տեղից յոյս չունեցող ծերունուն հաւատափոխ լինելու ցանկութիւնը՝ անշուշտ հացի խնդիր էր: Իսկ կառավարութեան մերժումը՝ քաղաքակաւնութեան խնդիր էր:

Ինչ էլ որ լինի՝ Տիգրանեան Մինասը՝ վարդապետ և նոյնիսկ արքեպիսկոպոս էր: Այս բանը կառավարութեանը քաջ յայտնի էր: Տիգրանեանը իր ժամանակին իր արքեպիսկոպոսութեան և ռուսահայերի առաջնորդութեան կարգման կոնգակը անձամբ տւել էր ռուս արքունիքին: Պետրոս Մեծին և ռուս աւագանին ուղղած թղթերի տակ նա միշտ ստորագրում էր «Միկաս վարդապետ—արխեպիսկոպոս»:

Բայց ինչպէս իր արքեպիսկոպոսութիւնը, նոյնպէս և առաջնորդութիւնը ժողովրդից թագցնում էր և այդ տիպոսները պաշտօնապէս ժողովրդի առաջ չէր գործածում, որովհետև,—ինչպէս որ Սալտիկովին աւած գեկուցագրումը գրում է,—վախենում էր, որ հայերը և մանաւանդ պարսիկները իրեն ռուս կառավարութեան ազենտը կամ լրտեսը չհամարեն:

Այսպէս թէ այնպէս՝ ռուս կառավարութեան համար ոչ մի հաշիւ չկար Մինաս վարդապետին մայրենի եկեղեցու ծոցից հանել և ռուս եկեղեցու ծոցն ընդունել, որ անշուշտ կարող էր գայթակղեցնել հայերին, որոնց հետ կառավարութիւնը տակաւին կայեր ունէր կախելու:

Միւս կողմից՝ մէջտեղում կային Պետրոս

Մեծի երկու հրովարտակաները, — 1716 թ. յունիսի 14-ին և 1717 թ. նոյեմբերի 2-ին, — որոցմով սաստիկ արգելւած էր ոռւս կղերին՝ ում և իցէ հայերից ընդունելու պրափօսլաւ եկեղեցու ծոցը՝ «սոսանց հայոց խահանայից. և Միևսս արքիմանդրիսի գիտութեան» և նրանց համաձայնութեան*)

Այս վաղձանն ունեցաւ ահա հայկական հարցը իր երկրորդ շրջանում, որին պէտք է կցել և էմին Յովսէփեանի մասին եղած տեղեկութիւններն:

ԻԶ

էմին Յովսէփեանը, ծնաւ Պարսկաստանի Համազան քաղաքում այն տարին, երբ Դաւիթ-բէգի քաջագործութիւնով թնդում ու ցնցում էին Մեծ Սիւնիքի հայոց սրտերը:

*) Տարիներ անցնելուց յետոյ՝ Պետրոս Մեծի այս հրովարտակաները մոռացութեան և զանցառութեան տալով՝ ոռւս կղերը մեծ եռանդով ձեռնարկեց հայերին հաւատափոխ անելու գործին, միանգամայն արհամարհելով ոռւսահայերի առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Երկայնաբազուկ-Արղութեանի բողոքները, որոնք այնքան ուշքի էր կերպով դուրս են բերւած նրա մի ընդարձակ նամակում, ուղղած 1795 թ. մայիսի 20-ին Պետերբուրգի իր բարեկամ հայազգի երկու պաշտօնեաներին:

Յովսէփ արհին այն աստիճան յուզւած է ոռւս կղերի արարմունքից, որ կարծես զղջացել է: որ ինքը այնքան ու այնքան ծառայութիւն է մատուցել ոռւս կառավարութեանը, ուստի և կողկողազին բացականչում է. «զինչ արասցուք, ուր փախիցուք և ուստի դտցուք զօգնութիւն» (Դիւան Հ. պատմ. Թ. եր. 179):

էմինի հայրը՝ ընտանիքը Համազանում թողած՝ ինքը վաճառականութեամբ էր պարսպում կալկաթայում:

Երբ էմինը 16 տարեկան դարձաւ՝ նրա պապը վերցրեց պատանուն և տարաւ Կալկաթա հօրը մօտ: Այնտեղ էմինը տեսաւ համազանցիներէից շատերին նոյն իսկ իրեն ծանօթներից և հասակակիցներից: Տեղական մի դպրոցում սովորելիս էմինը տարիների ընթացքում ականատես եղաւ այն ամեն կարգ ու կանոններին և բարեկարգութիւններին, ինչ որ անգլիացիք մինչև այդ ժամանակ մտցրել էին Հնդկաստանում:

Փողոցների մաքրութիւնը, ոստիկանների վերին աստիճանի քաղաքավարի պարաստակամութիւնը հասարակութեանը օգնելու, մարդկանց ազատ, համարձակ, աներկիւղ շրջելն ու գործելը, իրաւունքների հաւասարութիւնը, դպրոցներ յաճախող մատաղ սերնդի խուռն բազմութիւնը, գօրքերի կանոնաւոր մարդանքները, անգլիական և հնդկական նաւերի մէջ եղած տարբերութիւր, հաղորդակցութիւնների զիւրութիւնը, կրօնների ազատութիւն և այլն, — այս ամենը շրացուցիչ ազդեցութիւն էին գործում Համազանում ծնւած ու մեծացած էմինի վրայ, որ երբ տեղեկացաւ վերջիվերջոյ, թէ հարիւրաւոր միլիօն հեթանոսների մէջ այդ ամեն կարգաւորութիւն մտցնողը մի բուն անգլիացիք են, — մտքումը դրեց Անգլիա գնալ և սովորելով նրանց իմաստութիւնը՝ գնալ Հայաստան, ազատել պարսիկների և օսման-

ցիների ձեռքից, մտցնելով այնտեղ այն ամենը, ինչ որ արել էին Անգլիացիք Հնդկաստանում:

Ի է

Հայրը բոլորովին բացասաբար վերաբերեց էմինի ցանկութեանը և խրատեց ու յորդորեց, որ անգլիական դպրոցի դասընթացքը շուտ վերջացնելով մանի հօր անուարական գործերի մէջ: Բայց որդին դժգոհ հօր որոշումից՝ մի օր կալկաթայից փախաւ գնաց Լօնդօն: Ճանապարհին, նաւի միջում, էմինը ծանօթացաւ մի հայ-տղայի հետ, որ Ամստերդամ էր գնում: Դա վերջերում յայտնի բարեգործ դարձած Յովհաննէս Մասեհն էր:

Լօնդօնում էմինը մտնում է մի դպրոց Ստեփանոս անունով մի հայ-կաթողիկէ աշակցութեամբ և հովանաւորութեամբ: Բայց երբ վերջինիս առաջարկութիւնը—հաւատափոխ լինելու համար—էմինը մերժում է, մոլեռանդ Ստեփանոսը բոլորովին բարձի թողի է անում պատանուն:

Իր օրական պարէնը հայթայթելու համար էմինը մի անգլիացու խանութում բեռնակրի պաշտօն է ստանձնում, ազատ ժամերը պատմական գրքերի ընթերցանութեան նւիրելով:

Մի օր էմինը փողոցում քրզի շորերով մի հայի է պատահում, որ Հալէպից արաբական ձիեր էր բերել Լօնդօն վաճառելու:

Իդ հայը էմինին իբր թարգման հետը վերցնելով՝ ներկայանում է Նորթէմբըրլէնդի դուքսին, որ լաւ ձիերի սիրահար էր:

էմինի ուշիմութիւնն ու անգլիերէն ազատ խօսելը շատ դիւր է գալիս դուքսին, որ հետաքրքրւում է նրա անցեալով, — Համադանից կալկաթա երթալն, այնտեղից էլ Լօնդօն գալու նըպատակն և այնտեղ կրած նեղութիւնները: Դուքսը առաջարկում է էմինին՝ իր պատմածները ճշտութեամբ գրի անցկացնելով՝ ներկայացնել իրեն: Այդ պատուէրը ճշտութեամբ և արագութեամբ կատարւում է:

Նորթէմբըրլէնդի դուքսի պալատում տեղի ունեցած մի երեկոյթում, ուր 300 ազնւականների հետ կար նաև Անգլիոյ թագաւորի երկրորդ որդին Թէմբըրլէնդի դուքսը՝ տանուտէրը կարդում է էմինի գրութիւնը, որ շատ սրտաշարժ է եղել:

Թէմբըրլէնդի դուքսը պատւիրում է իր հաշուով էմինին մտցնել Ուիլիշի դպրոցը ուսանելու համար զինուորական արհեստը: Իսկ Նորթէմբըրլէնդի դուքսը՝ նրան իր պաշտպանութեան տակըն է առնում՝ բաց անելով նրա առաջ իր պալատի դռները:

Վերջին հանգամանքը լաւ առիթ է դառնում էմինի համար՝ ծանօթանալու դուքսի պալատը երթևեկող անգլիական ազնւականութեան հետ:

Ուիլիշի դպրոցի դասընթացքը աւարտելուց յետոյ էմինը՝ անգլիացի միւս ընթացաւարտների

հետ՝ անցնում է Բրուսիա և Ֆրէդէրիկոս Մեծին ներկայանալով՝ մտնում է նրա բանակը ծառայութեան:

ԻԸ

Բրուսական գինւորական ծառայութիւնը վերջացնելուց յետոյ՝ էմինը իր անգլիացի ազնւական ընկերների հետ վերադառնում է Անգլիա — Լոնդոն:

Այն տեղից նա մի ընդարձակ նամակ է գրում Վրաստանի Հէրակլ թագաւորին:

Բացատրելով եւրոպական և մասնաւորապէս անգլիական ազգի մեծութեան և զօրութեան դադանիքը, որ կայանում է ոչ թէ լոկ Ֆրիզիքական ոյժի, այլ գիտութեան և իմաստութեան մէջ, — էմինը խորհուրդ է տալիս Հէրակլին՝ իր բոլոր ուշադրութիւնը դարձնել վրացիների և հայերի մերձեցման և կրթութեան վրայ, որով կարելի լինի ժամանակին նրանցով մի միացեալ քրիստոնեայ պետութիւն կազմակերպել մահմեդականներով շրջապատւած և ճնշւած Ասիայի այդ մասերում:

Նամակի վերջում էմինը իր պատրաստակամութիւնն է յայտնում Վրաստան գնալու և այնտեղ Հէրակլի հովանաւորութեան ներքոյ աշխատելու իր մասնագիտութեանը վերաբերեալ դպրոցում:

Հէրակլը այս նամակին չէ պատասխանում: Ուստի էմինը վճռում է անձամբ անձին

այցելել Վրաստանին և Հայաստանին և առ տեղեան ծանօթանալ և ուսումնասիրել ինչ որ կարելի է և հնարաւոր, առանց սակայն հրատարակելու իր նպատակը: Այլ իբրև սոսկ անգլիացի ճանապարհորդ:

Բայց նախապէս գիմում է իր բարերար Նորթէմբըրլէնդի դուքսի խորհրդին:

Վերջինիս մօտ եղած մի փոքրիկ, առանին խորհրդում՝ էմինի ծանօթ ազնւականներից ոմանք թէև անգործնական են գտնում նրա ծրագիրը, բայց և այնպէս ձայների բազմութեամբ գտնում են, որ հայ հայրենասէրի որոշումը, եթէ օգտակար չլինի էլ, երբէք փնտաւար չէ կարող լինել իր հայրենակիցների համար: Եւ խորհուրդ են տալիս, որ էմինը առանձին ջանքով և խոհեմութեամբ մերձենայ և ծանօթանայ հայերի, վրացիների և սրանց հարևանների ու տիրապետող ազգերի նիւթական և բարոյական վիճակի հետ, նրանց հոգեբանութեանը և տրամադրութեանն ու հակումների հետ և այլն:

Խորհրդի մասնակցողների մէջ յիշուում են նաև հրուշակաւոր տիկին Մոնտագլի, մեծ քաղաքագէտ և փիլիսոփայ Բըրք և ուրիշները:

էմինի ճանապարհորդութեան ծախքը Նորթէմբըրլէնդի դուքսը իր վրայ է վերցնում:

ԻԹ

Անգլիական առևտրական նաւով էմին Յով-

սէփեանը Լօնդօնից ճանապարհ ընկաւ Աղէքսանդրիա իր հետ վերցնելով Նորթէմբըրլէնդի դուքսի և միքանի այլ անգլիացի ազնականների յանձնարարական նամակները ռուսական միքանի աւագանիների վրայ:

Եղաւ Պետերբուրգում, տեսնեցաւ Հէրակլ վրաց թագաւորի հօր հետ: Եղաւ Հայաստանում, Վրաստանում, Պարսկաստանում: Արգրումում տեսնեցաւ Ենիշարիների հետ: Գաղստանում տեսնեցաւ Էջգիների հետ: Տեսնեցաւ հայոց կաթողիկոսների և մելիքների հետ, մանրամասն հետազօտեց հասարակ ժողովրդի կեանքը:

Եւ իր այդ ամեն տեսածները գրեց ու նկարագրեց դուրս բերելով իր տեսած ազգերի և անհատների լաւ և վատ կողմերը, նրանց մտաւորական և տնտեսական վիճակը, իրեն հետ պատահած դէպքերն ու արկածները որոնց մէջ շատ ծիծաղելի և ցաւալի բաներ էլ կան: Էմինը առանձին իմն կերպով ուսումնասիրել է հայ հասարակ ժողովրդի կեանքը:

Նրա ճանապարհորդութիւնն ամբողջ 10 տարի է տևել, որից յետոյ վերադարձել է Անգլիա, այդտեղից էլ Բասրա և ապա Կալկաթա, ու իր գինւորական ընկերների թախանձանօք՝ իր ուսումնասիրութիւնը գրի է անցկացրել անգլիերէն, որ և 1792 թվականում Լօնդօնում տպւեցաւ Գառնէյզ գօրավարի հրատարակութեամբ*), արգէն հեղինակի մահւանից յետոյ:

*) Էմին Յովսէփեանի մասին այս ամեն տեղեկու-

Լ

Էմին Յովսէփեանի մասին մեր գրականութեան մէջ, գոնէ որքան ինձ յայտնի է, ոչ մի տեղեկութիւն չկայ:

Միայն Բաֆֆի Ա. Երեցեանից վերցնելով (տես «Փորձ» 1877/78. Բ. տարի, եր. 375 և 379) նրա մասին հետևեալ տողերն է գրել:

«1760 թվին Անգլիայից Ս. Պետերբուրգ եկաւ հայազգի Էմին Յովսէփեանը, որ բնիկ Պարսկաստանի Համազան քաղաքից էր, իսկ Հնդկաստանում միլիօններ էր աշխատել:

«Նա առաջարկեց իր բոլոր հարստութիւնով օգնել ռուսներին, եթէ կը համաձայնէին իրենց զօրքերով մասնակցել հայերի հետ՝ Հայաստանը պարսից լծից ազատելու գործումը: Նրա առաջարկութիւնը համակրութեամբ ընդունուեցաւ:

«Էմինը Ս.-Պետերբուրգից Հայաստան եկաւ, Ղարաբաղի մելիքները մեծ ոգևորութեամբ ընդունեցին նրան: Իրենք պատերազմելու համար սիրտ ու զօրեղ բազուկներ ունէին, իսկ Էմինը փող էր տալիս զէնքեր գնելու համար, Վրաց և Հայոց մէջ մի զօրեղ դաշնակցութիւն կազմելու համար՝ Էմինը զիմեց Քաթալինայի իշխան Հէրակլին, յայտնեց նրան իր միտքը: Բայց այս երկերեսանի

թիւնները հաղորդել է ինձ Լօնդօնի իմ բարեկամ Պետրոս Տօնապետեանը, որ իմ խնդրանօք արգէն ձեռնարկել է Էմինի գրքի թագմանութեանը ի հայ լեզու:

իշխանը, որ այդ ժամանակ մի կողմից պարսից փէշիցն էր բռնած, իսկ միւս կողմից աչքերը դարձրած ունէր դէպի Ս.-Պետերբուրգ, անհամակրութեամբ վերաբերւեցաւ դէպի Էմինի առաջարկութիւնը: Հայոց Կրեսոսը այնուհետև դնաց Կալկաթա ֆաղափական ռուսնձին խորհուրդներով: Բայց վաղահաս մահը թողեց նրա նպատակներն անկատար: Նրա միլիօններն անտէր մնալով անգլիական բանակում, այնպէս էլ կորան»*):

Ա. Երիցեանի այս տեղեկութիւնները, որ նա էլ Սօլօվեօվ ուս պատմաբանից է վերցրել, —ինչպէս ընթերցողը տեսնում է,—բոլորովին տարբեր են պ. Տօնապետեանի ինձ հաղորդածներին:

Բաֆֆի գրածի առաջին մասը՝ աւելի վերաբերում է Իսրայէլի Օրին, քան Էմին Յովսէփեանին: Բայց դրանցից առաջինը կէս դար առաջ էր երկրորդից:

Բաֆֆի գրածի երկրորդ մասը՝ աւելի վերաբերում է Կալկաթացի Յովսէփ Ամիրխանեանցին, քան Էմին Յովսէփեանցին: Բայց դրանցից էլ առաջինը երկրորդից մօտ մի դար յետոյ էր: Յովսէփ Ամիրխանեանցը՝ այլ ոչ Էմին Յովսէփեանցն էր, որ իր միլիօնները Ներսէս Աշտարակեցու միջոցաւ Նիկողայոս 1 կայսեր արամազրութեան տակն էր ուզում դնել:

*) Խամս. Մելիք. եր. 92, գրեթէ այս մտքերն էր յայտնել «Մուրճի» մէջ, կարծեօք, և Լէօն:

Գարձեալ՝ ըստ Բաֆֆիի՝ Էմին Յովսէփեանը Պետերբուրգից «առանձին քաղաքական խորհուրդներով» մեկնեցաւ Կալկաթա: Մինչդեռ ըստ Տօնապետեանի՝ երբ Պետերբուրգում Էմին Յովսէփեանին առաջարկեցին շքանշան, ռոճիկ և քաղաքական առանձին յանձնարարութիւն, —Էմինը բացէ ի բաց հրաժարեց, չկամենալով դաւաճանել իր սկզբունքին և որոշմանը: Ճիշտ է վերջերում Կատարինէ Բ.-ը հայկական հարցին ձեւնարկելիս Էմինին կրկին հրաւիրեց իր մօտ: Բայց այդ միջոցին Էմինը մեռած էր:

Այս և սրա նման միքանի տարբերութիւններն ու թիւրիմացութիւններն անշուշտ այն ժամանակ կպարզաբանւին՝ երբ Տօնապետեանի թարգմանութիւնը կտպագրուի:

Անգլիայում մեծացած, անգլիական ուղղութեամբ կրթւած ու դաստիարակւած, անգլիական ծրագրով առ տեղեաւն կատարւած և անգլիական զօրավարի հաշուով տպագրւած տասնամեայ մի ուսումնասիրութիւն, —որպիսին ներկայանում է Էմին Յովսէփեանի 700 մեծադիր երեսներից բաղկացած գիրքը, —անշուշտ կարող է մի լուրջ պատմական գործ լինել և թերևս նոր ուղեցոյց հայ քաղաքականութեան համար:

Ենթադրւում է, — և դա կարող է ճիշտ լինել, —որ անգլիական քաղաքագէտները՝ նպաստելով և առաջ քաշելով Էմին Յովսէփեանին՝ մտադիր էին հայերից և վրացիներից մի միացեալ անկախ իշխանութիւն հաստատել Ասիայում: Եւ հէնց

Նպատակի իրագործման նիւթեր պիտի մա-
տակարարէր էմինի տանամեայ ուսումնասիրու-
թիւնը:

Տարաբաղդաբար ուսումնասիրողի մահը մո-
ռացել տւեց այդ բանը:

ՀԱՅԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ
ԺԸ ԳԱՐՈՒՄ

(ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՆՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԸ)

Ա.

Ռուսաց պատմութեան մէջ, Պետրոս Մեծից յետոյ, շատ պատուաւոր տեղ է բռնում Եկատերինա Երկրորդը կամ Մեծը, որ 1762 թ. յունիսի 28-ին Կայսերական գահի վրայ բարձրացաւ՝ նախապէս տապալելով և աքսոր քշելով իր ամուսին Պետր Գ.-ը կայսրին:

Ինչպէս ներքին նոյնպէս և արտաքին քաղաքականութեան մէջ Ռուսաստանում՝ Եկատերինա Բ.-ը շատ մեծ դեր է խաղացել՝ շարունակ հետեւելով Պետրոս Մեծի վերանորոգչական ծրագրերին, որոնք իր նախորդներէ օրով բարձի թողի էին արւած:

Ռուսիոյ այս հանճարեղ դշխուհւոյ ներքին քաղաքականութեան նկարագիրը իմ ծրագրից դուրս է, իսկ արտաքին քաղաքականութեան վերաբերութեամբ՝ այստեղ կը յիշեմ նրա, այսպէս կոչւած, «հիւսիսային դրուրիւնը»:

Յանուն Եւրոպայի քաղաքական հաւասարակշռութեան՝ Եկատերինան ձեռնարկեց մի դաշնակցութիւն կազմել Եւրոպական վեց հիւսիսային տէրութիւններից, որ էին՝ Ռուսիան, Բրուսիան, Լեհաստանը, Շւեդիան, Դանիան և Անգլիան:

Դաշնակցութիւնը ուղղւած էր Աւստրիայի և Ֆրանսիայի դէմ:

Սակայն փորձը ցոյց տւեց, որ այդ դաշնակցութիւնը գլուխ գալու բան չէ, դաշնակիցների շահերի և ուղղութիւնների հակամարտութեան պատճառաւ:

Դեռ այդ բաւական չէ: «Հիւսիսային դրոսքեան» լոյս աշխարհ գալը՝ Ֆրանսիան գրգռեց Թիւրքային պատերազմ հրատարակելու Ռուսիայի դէմ, որի արժանապատուութիւնը չէր թոյլ ապրիսի հարկէ անպատասխան թողնել Թիւրքիայի այդ կոչը:

Այսպիսով ահա սկսեցաւ ռուս-տաճկական առաջին պատերազմը Եկատերինայի օրով 1768-ին:

Եւ այդ պատերազմը առիթ տւեց Ռուսիային վերանորոգել իր յարաբերութիւնները Արեւելքի քրիստոնէայ ազգի հետ:

Բ

Պատերազմը յայտարարելով Եկատերինան, ըստ օրինակի Պետրոս Մեծին, դարձաւ Թիւրքիոյ հպատակ քրիստոնէայ ազգերին մի յատուկ կոչով, հրաւիրելով նրանց ներկայ պատերազմից

օգտւել և ապստամբելով Թիւրքիայի դէմ՝ անկախութիւն ձեռք բերել իրենց համար:

Եւրոպայի պատերազմական բեմում Թիւրքիոյ ոյժը ջլատելու համար՝ ռուս դիպլոմատիան վճռեց Վրաստանի կողմից ևս յարձակումն գործել Թիւրքիայի վրայ:

Այդ պատճառաւ Քարթալինայի և Կախէթի իշխան Հէրակլին և Իմէրէթի իշխան Սօլօմոնին հրաւէր կարգացեցաւ, որ նրանք միանալով՝ ընդհանուր ուժով Թիւրքերի դէմ դուրս գան:

Եւ իբրև ղեկավար և աջակից դրանց՝ 4000 հոգուց բաղկացած մի բանակ ուղարկեցաւ Վրաստան դուրս Տօլէպէնի առաջնորդութեամբ. Իսկ ներկայացուցիչ կամ հաւատարմատար Ռուսաստանի կողմից Վրաստանում՝ նշանակեցաւ մի վրացի ռուս պաշտօնայ—Նադվօրնի սովէտնիկ իշխան Մօսերաւեով:

Հէրակլին և Սօլօմոնը ռուս կառավարութեանը պատասխանեցին, որ իրենք նրա առաջարկը ընդունում են: Միայն թէ՛ այդ առաջարկը յաջողութեամբ գլուխ բերելու համար անհրաժեշտ է, որ ռուս կառավարութիւնը նրանց ուղարկէ 15-ից մինչև 20 հազար զուէր (ПОЛКЪ) զօրք և դրա ուտեստի և պահեստի համար հարկաւոր քանակութեամբ նաև դրամ:

Եկատերինան պատասխանեց, որ եթէ ինքը այդքան զօրք Ռուսաստանից ուղարկելու լինի, — այն դէպքում այլևս ոչ մի կարիք չի լինի վրացիների օգնութեանը: Ուստի և խորհուրդ

ուեց բաւականանալ դուքս Տօւլէպէնի 4000-նոց բանակով:

Հէրակլին ակամայից յանձն առաւ վրացական գնդով մասնակցել Տօւլէպէնի արշաւանքին Սխալցխայի բերդի վրայ:

Բայց փոխանակ ոռւսաց զօրքերին աջակցելու՝ վրացի զօրքերը սոսկ հանդիսատես եղան պատերազմին: Մէկ էլ՝ քաղաքի խաղաղ փողովրդին կողոպտել սկսեցին:

Յուսախաբւած Հէրակլիի վարմունքից՝ Տօւլէպէնը Սխալցխայի բերդը թողած՝ անցաւ զնաց Իմէրէթիա = և այնտեղի բերդերի տաճիկ պահակախմբերի վրայ սկսեց յարձակումներ գործել: Բայց Իմէրէթի Սօլոմոն իշխանը ևս այն ղիւքը բռնեց, ինչ որ Հերակլն էր բռնել:

Տօւլէպինի յուսախաբութիւնը այստեղ ևս, Իմէրէթիայում կատարեալ եղաւ: Ուստի նա զրեց կայսրուհուն և խնդրեց, որ բոլոր վրաց ազգի աստիճանաւորները հեռացնին իր կշտից:

Այս հանգամանքը առիթ դարձաւ Տօւլէպէնի և Հէրակլիի ու Սօլոմոնի առանց այն էլ լարւած յարաբերութիւններին առաւել ևս լարւելու: Եւ դրա հետևանքն այն եղաւ, որ Հէրակլի ջանքերով ոռւսաց բանակում դաւադրութիւն կազմւեցաւ, Տօւլէպէնին ձերբակալելու, զօրավարութեան պաշտօնը նրանից վերցնելով՝ դաւադիրներից մէկին յանձնել և ոռւսաց հետ յարաբերութիւնը ընդհատել:

Սակայն Տօւլէպէնը վաղօրօք դիւի ընկաւ,

թէ իրեն դէմ ինչ որոգայթ է լարւում, ուստի և, իր հերթում, որոշեց Հէրակլիից յետ առնելով Ս. Անդրէասի շքանշանը՝ ձերբակալել նրան և ուղարկել Ռուսաստան: Իսկ իրեն հակառակ աստիճանաւորներին և իշխանաւորներին և իշխաններին, որքան հնարաւոր է, հուպ տալ և աշխատել վրացիներին ոռւսական հպատակութիւն ընդունել տալ:

Գ.

Եկատերինա կայսրուհին շատ զարմացաւ ու զայրացաւ Վրաստանում տեղի ունեցած այս անցքերի մասին, և թէպէտ նա ինքը և դուքս Պանինը հարկ եղած յանդիմանութիւններն ու նկատողութիւնները գրեցին Հէրակլին և վրաց իշխաններին, բայց և այնպէս կապիտան Եազիկովին Վրաստան ուղարկեցին Տօւլէպէնին Հէրակլիի հետ հաշտեցնելու և գործին այնպիսի ընթացք տալու, որ վրացիք սրտանց և ջերմ օգնութիւն ցոյց տան ոռւսներին՝ միանգամայն ղեկավարւելով կայսրուհու կողմից արւած հրրահանգով, այնպէս որ «հոգին ոռւսական շինի, իսկ մարմինը՝ վրացական»:

Սակայն Եազիկովը չկարողացաւ իրեն արւած հրահանգը ի կատար ածել:

Այդ պատճառաւ Տօւլէպէնը յետ կանչւեցաւ և նրա տեղ նշանակւեցաւ գեներալ-մայեօր Սուխօտինը: Բայց սա ևս անկարող գտնւեցաւ Հէրակլին և միւս իշխաններին գրաւել ոռւսաց կողմը:

Վրացիների առեւթիւնը այն կէտին էր հասել, որ նրանք մինչև անգամ ուսս զօրքին բաւականաչափ ուտեստ չէին տալիս և այլևայլ զրկանքների էին ենթարկում:

Հէրակլը մինչև անգամ Ախալցխայի փաշային հետ հաշտութեան դաշն կուեց՝ միանգամայն հակառակ ուսական շահերին:

Եկատերինա Մեծը կորցնելով բոլորովին իր յոյսը թէ՛ կարելի է վրացիների օգնութեամբ որևէ գործ կատարել թուրքաց դէմ, — ստիպւած եղաւ իր բանակը Վրաստանից յետ կանչել:

Եւ առանց վրացիների օգնութեան յաջողեցաւ մեծ ջարդ տալ տաճիկների թէ ցամաքային և թէ ծովային ոյժերին և Քիւչիւկ Գայնարջի գիւղում, Դանուբ գետի ափին, 1774-ին տաճիկների հետ հաշտութեան թուղթը ստորագրեց ուսաց համար շատ ձեռնտու պայմաններով:

Միքանի տարի յետոյ, այն է, 1783-ին Ռուսաստանը, առանց պատերազմի, տիրեց նաև Խրիմ թերակղզուն, այնտեղից գաղթեցրած հայ և յոյն ժողովրդով. շէնացրեց նորանաճ Գօնի և Ազովի աւազուաներն ու անապատները: Սև ծովի ափին միքանի քաղաքներ և նաւահանգիստներ շինեց, նաւատորմիդ կազմեց և սկսեց պատերազմական նորանոր և մեծ պատրաստութիւններ տեսնել՝ իրագործելու համար մի այլ և խոշոր քաղաքական ծրագիր, որ պատմութեան մէջ յայտնի է «յունական ծրագիր» անունով:

Գ

«Յունական ծրագիր»-ի նպատակն էր Աւրասիայի հետ միանալով՝ տաճկաց տիրապետութեանը վերջ տալ: Կ. Պօլսում նստացնելով օրթոդոքս դաւանութեան պատկանող մի կայսր*) վերականգնել Բիւզանդական նախկին կայսրութիւնը: Իսկ Տաճկաստանի մնացեալ երկիրներն ու կղզիները բաժին-բաժին անել եւրոպական տէրութիւնների մէջ:

Գալով կովկասին և Անդրկովկասին՝ դրանց՝ մով էլ պէտք էր երկու փոքրիկ տեղաբնակներ — կազմել Վրաստան եւ Հայաստան: — որոնք միմիայն Ռուսաստանից կախում պիտի ունենային:

«Յունական ծրագիր» միտքը պատկանում էր կայսրուհուն իրեն, իսկ նրա իրագործումը յանձնուած էր նրա մտերիմ իշխան Գրիգոր Պօտեօմկինին, որին և պարտական էր Ռուսաստանը թիւրքիոյ դէմ ցարդ տարած յաղթութիւններով և վերոյիշեալ տիրապետութիւններով ու շինարարական գործունէութեամբ:

Ձեռնարկելով «յունական ծրագիր» իրագործմանը Գր. Պօտեօմկինը՝ իր ազգական գեներալ Պաւել Պօտեօմկինին ուղարկեց Կովկաս, — ուսաց ձեռքն անցած Մօզգօկեան գծի վրայ, — որտեղից նա ծածկաբար բանակցելու էր վրա-

*) Կայսրուհին մտադիր էր իր Կոստանդին թոռանը յատկացնել այդ տիրոջսը:

ցիւների և Ղարաբաղի ու Ղարադաղի հայերի հետ՝ ապագայ վրացական եւ հայկական տնտեսական կազմելու վերաբերուրեամբ,

Միևնոյն նպատակաւ և միասնայով իշխան Պատեօմկինը Աժդարխան ուղարկեց նաև գեներալ Սուվօրովին, հրահանգ տալով՝ որ ամենաճիշտ տեղեկութիւններն հաւաքէ Պարսկաստանի, Հայաստանի, Շիրվանի և Գիլեանի մասին և պարբերաբար հաղորդէ իրեն — Պատեօմկինին:

Հերակլին և առհասարակ վրացիներին գրաւելու համար՝ իշխան Պատեօմկինը ամեն տեսակ պարգևներով, տիտղոսներով և արտօնութիւններով նրանց սիրօր առաւ և Վրաստանը Ռուսաստանի հովանաւորութեանը ներքոյ ի պաշտօնէ ընդունելով և Հերակլին հաւատարմութեան երդում ընդունել տալով՝ 1783 թ. նեյեմբերի 3-ին ռուսական զօրքի երկու գումարտակ մտցրեց Թիֆլիզ:

Ե

Երբ առաջին անգամ, 1769-ին, ռուս արքունիքը հրաւէր կարգաց Հերակլ և Սուլթան իշխաններին՝ թիւրքաց դէմ գլուխ բարձրացնել, միաժամանակ հրահանգ էր ուղարկել Հերակլին, որ աշխատի իր կողմից Արարստեան հայերին եւս սպասարեցնել: Եւ Հերակլը խօստացել էր գրելով, թէ նա «հեշտութեամբ կգոգուէ հայերին զէնք բարձրացնել, մանաւանդ այն պատճառով,

որ միքանիսը նրանցից իր հպատակներն են և Բարթալինայից, Կախէթից և Արարատեան հայերից և այլ դրացի ազգերից նա կարող է 50,000 հոգուց բաղկացած զօրք կազմել:

Բայց ինչպէս ընթերցողը տեսաւ, Հէրակլի և Տօլէպէնի մէջ խոշոր տարաձայնութիւններ ծագեցան, որոնք Եազիկովի և Սուլթանի միջամտութեամբ ևս չպարզուելով, չյարդարուելով ռուսաց զօրքը Վրաստանից յետ կանչուեցաւ: Եւ հետևաբար Հէրակլը այլևս կարիք չունէր հայերին զրգուելու և նրանցից ու միւս ազգերից 50,000-նոց բանակ կազմելու:

Բայց այժմ, երբ ռուսաց և վրաց մէջ կատարեալ հաշտութիւն տեղի ունեցաւ, երբ Վրաստանը ի պաշտօնէ ռուսաց հովանաւորութեան տակ մտաւ և երբ արդէն ռուսաց երկու գումարտակ զօրքը հանդիսաւոր կերպով Թիֆլիզ մտաւ, — այժմ ի հարկէ աւելի հեշտութեամբ կարող էր Հէրակլը հայերին գրգուել: Նամանականդ որ գեռևս Հէրակլից առաջ՝ Պաւէլ Պատեօմկին և Սուվօրով գեներալներն արդէն ձեռնարկած էին, ի թիւս այլոց, հայերին ևս գրգուել և հայկական իշխանութեան խոստումով նրանց որսալ:

Բայց Հերակլից էլ, Պաւէլ Պատեօմկին և Սուվօրով գեներալներից աւելի լաւ և ազդու կերպով հայերին գրգուեցին և նրանց սիրտն ու հոգին դէպի Ռուսաստանը գրաւեցին Յովհաննէս Լազարեանը Պետերբուրգից և իշխան Պատեօմ-

կինի յատուկ հրահանգով՝ Անդրկովկասի բժիշկ Ռէյնէզսը, որ անձամբ անձին այցելեց Ղարաբաղի մելիքներին և պատերազմելու ընդունակ հայերի ցուցակը կազմեց:

Այս ամեն նախապատրաստական միջոցներով չբաւականանալով՝ իշխան Պօտեօմկինը միևնոյն ժամանակ թէ զբաւոր և թէ բանաւոր բանակցութիւնների և խորհրդածութիւնների մէջ մտաւ ռուսահայերի առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանի հետ առ այն, թէ «ինչ հնարք պէտք է գործ դրւի Հայաստանը ձեռք բերելու համար», որպէսզի յետոյ կարելի լինի հայկական իշխանութիւն կազմել:

Այսպէս անա նորից հրապարակ եկաւ ժԷ դարու վերջերում «հայկական հարցը» արդէն իր երրորդ շրջանում, որը և կազմելու է ներկայ յօդածիւս նիւթը:

Հայկական հարցի այս շրջանում գործող հայերի պարագլուխը վերոյիշեալ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանն է, ապա, երկրորդարար, գալիս են Յակոբ Շահամիրեան, Յովհաննէս Լազարեանը, Ստեփան Դաւթեանը և ուրիշները:

2

Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը 1773 թւին ռուսահայերի առաջնորդ նշանակելիս՝ առաջին անգամից դէպի ինքը դրաւեց իշխան Պօտեօմկինի և նոյնիսկ Յկատարինա Բ-ի ուշադ-

րութիւնը, իբրև մի անձն, որ ծանօթ և տեղեակ է Տաճկաստանի և Պարսկաստանի պայմաններին և տեղական լեզուներին: Ունենալով Թիֆլիզում բազմաթիւ ազգականներ և Հէրակլի ու միւս իշխանագուհիների հետ մօտիկ յարաբերութեան մէջ գտնւելով, Յովսէփ Արհին իշխան Պօտեօմկինի յանձնարարութեամբ մասնակից եղաւ Վրաստանը Ռուսիոյ հովանաւորութեան տակ ընդունելու խնդրումը և ռուսաց զօրքի հետ Թիֆլիզ գալով՝ մեծապէս նպաստեց ինչպէս վրաց, այնպէս և տեղւոյն հայոց ժողովրդին՝ սրտանց կապելու ռուսաց հետ:

Իշխան Պօտեօմկինի յանձնարարութեամբ էր, որ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը Խրիմից 20000 հայ գաղթեցնել տւեց Պօտեօմկինի նորանւած երկիրը՝ Ագովի և Դօնի ավերում:*)

Նոյն Արհին էր, որ 1777-ին մասնակից եղաւ Պօտեօմկինի արշաւանքին տաճիկների դէմ և տեղւոյն հայերի աջակցութեամբ՝ մեծապէս նպաստելով ռուսաց զէնքի յաջողութեանը՝ պատերազմի վերջանալուց յետոյ՝ Մուղաւիայի և Վալախիայի հայերին գաղթեցրեց դէպի Ռուսաստան և այնտեղ հիմնեց Գրիգորիոպօլ քաղաքը ի պատիւ իշխան Գրիգոր Պօտեօմկինի:

Դարձեալ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն էր, որ կայսրուհու յատուկ հրամանաւ մասնակցեցաւ

*) Այդ գաղթականութեան մասին ես մանրամասնօրէն գրել եմ իմ «Պատմական քաղաքների» առաջին պրակում:

ռուս-պարսկական պատերազմին 1796 թւում և բոլոր ժամանակը Պօտեօմկինի մօտ լինելով՝ յաջողութեամբ կատարում էր նրա յանձնարարութիւնները՝ սահմանակից խաների հետ բանակցութեան մտնելով, ռուսաց հակառակ նրանց բռնած գործերը խափանելով, նրանց զրաւելով և սիրաշահելով և վերջ ի վերջոյ, առանց առանձին ընդդիմութեան նրանց Ռուսիոյ հովանաւորութեան ներքոյ ընդունելով և նրանց բերդերին տիրանալով, և այլն և այլն:

է

Յովսէփ արքեպիսկոպոսի այս ամեն ծառայութիւններին մասնակից էր լինում գրեթէ միշտ Յովհաննէս Լազարեանը թէ իբրև թարգման և թէ իբրև էջմիածնի կաթողիկոսի հաւատարմատարը կամ վէրիլը:

Մասնակցում էր յաճախ նաև ոմն Ստեփան Դաւթեան՝ «Արարատեան դեսպան» անունով, որ երկար տարիներից վեր ռուսաց զաղտնի գործակալն էր Պարսկաստանում:

Հէնց այս Ստեփան Դաւթեանի միջոցաւն էր, որ Ղարաբաղի մելիքները գրաւորապէս խընդրում էին Թիֆլիզ եկած Պաւէլ Պօտեօմկինի միջնորդութիւնը կայսրուհու առաջ՝ Ղարաբաղը իր հովանաւորութեան ու պաշտպանութեան տակ ընդունելու:

Իշխան Գր. Պօտեօմկինը Ղարաբաղի մելիքների սոյն խնդիրն ընդունելով՝ Յովսէփ արքե-

պիսկոպոսից հետևեալ հարցերի պատասխանները պահանջեց:

1) Մեծ Հայաստանի ժողովուրդը՝ երկար ժամանակ տաճիկների և պարսիկների ձեռքերի տակ ճնշւած լինելով՝ արդեօք ունի՞ հարկաւոր չափով հողեկան ոյժ՝ ազատութեան ձգտելու համար:

2) Երկարատև հալածանքներն ու կեղեքումները արդեօք ժողովրդից սրտից չէ՞ն ջնջել ազնիւ զգացմունքները:

3) Արդեօք հայերի մէջ հաւատը գորե՞ղ է, կարելի՞ է նրանով ժողովրդի սիրտն ու հոգին արթնացնել:

4) Կաթողիկոսական աստիճանը ո՞ր աստիճան յարգի է հայերի մէջ:

5) Մելիքները պատշաճաւոր ակնածութիւն և յարգանք տածո՞ւմ են դէպի սրբազան աստիճանը:

6) Ժողովուրդը հնազանդ և հլու է մելիքներին:

7) Ի՞նչ միջոցներով կարելի է ժողովրդին հաճոյանալ և մելիքների հաւատարմութիւնը և հողևորականութեան համակրութիւնը գրաւել:

8) Հայերին պատկանեալ երկիրն այժմ ո՞ւմ տիրապետութեան տակ է գտնուում:

9) Ղարաբաղում քանի՞ մելիք կայ և ո՞րքան ժողովուրդ:

10) Զօրքի և ձիերի համար հարկաւոր և բաւականաչափ պաշար կարելի՞ է ձարել առանց առանձին դժւարութեան:

Ը

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը մի տեղեկագրով պատասխանեց իշխան Պօտեօմկինի վերոյիշեալ հարցերին, տեղեկագրի մէջ ընդարձակ տեղ տալով Ղարաբաղի մելիքների և Պետրոս Մեծի մէջ եղած յարաբերութիւններին և բացատրելով մելիքների այժմեան ցանկութիւնը, որ էր «նորոգել ի մեզ զնասնաւոր սերոսքիւն ի Մեծն շաշասան ի քաղաքն Երևան»:

Առ այդ Պօտեօմկինը «պատասխանեց թէ՛ կարելի է, բայց պիտոյ է պատրաստի մեր քանիօք իշխանօք խնդիր ի գործ ածիցեն վասն փրկութեան ձերոյ, որ մեք այնու ի յօգնութիւն ձեր եկեսցուք»:^{*)}

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը յանձն առաւ բանակցել Արարատեան և Աղւանից կաթողիկոսների հետ այդ մասին և յաջողեցաւ:

Կաթողիկոսները միմեանց հետ պայմանակցեցան, որ իրենք ուսաց զօրքի համար հարկաւոր բանակութեամբ պաշարի պատրաստութիւն տեսնեն. և հէնց որ ուս բանակը դէպի Հայաստան շարժեցաւ,— իրենք հայ մելիքներով և հայ զօրքերով միանան նրա հետ:

Պօտեօմկինը որոշած էր Պարսկաստանի վրայ յարձակել 1784 թ. և արդէն ամեն տեսակ պատուէրներ տւած էր իր ազգական Պաւէլ Պօ-

^{*)} Դիւան հ. Պատմ. գիրք Թ. եր. 24

տեօմկինին, ուղարկելով նրան և 59,000 չոլան-գլխայի պաճախլի ոսկի:

Այս մասին Պաւէլ Պօտեօմկինը հաղորդելով հայոց կաթողիկոսներին և մելիքներին՝ առաջարկեց, որ կազմ ու պատրաստ լինին, որովհետեւ ինքը շուտով գալու է Բարձրագոյն հրամանի համաձայն իրենց ազատելու մահմեդականների լծից:

Էջմիածնի կաթողիկոսը թերահաւատութեամբ ընդունեց այս լուրը, ուստի և տեղիցը առայժմ չշարժեց: Իսկ Աղւանից Յովհաննէս կաթողիկոսը և Ղարաբաղի մելիքները հաւաքեցան իսկոյն Գանձասարի վանքը և միահամուռ և համերաշխ կերպով խաչի ու աւետարանի վրայ երդւելուց յետոյ՝ ստորագրեցին և Պաւէլ Պօտեօմկինին ուղարկեցին այն համախօսական թուղթը, որով իրենց պատրաստակամութիւնն ու անձնւիրութիւնն էին յայտնում ուսական գահոյքին:

Համախօսական ստանալուց յետոյ՝ Պաւէլ Պօտեօմկինը պահանջեց, որ մելիքների կողմից իրեն ներկայանայ «մի յայտնի եւ համբաւաւոր անձն եւս»: Սակայն մելիքները պատասխանեցին, թէ քանի որ իրենք իրենց բանակցութիւնները ուսաց հետ խաւնից ծածուկ են անում, այժմ չեն կարող «մի յայտնի և համբաւաւոր անձն ևս» ուղարկել ուսաց բանակը, քանի որ նա դեռ տեղիցը չէ շարժել:

Այդ նշանակում է այժմեանից և եթ մե-

լիքներին և նրանց ժողովրդին՝ պարսից սրերին յանձնել:

«Յայտնի և համբաւաւոր անձն» ասելով ռուս զօրավարը ուզում էր, որ Էջմիածնի կաթողիկոսի կողմից ևս գոնէ մի ներկայացուցիչ ուղարկւի իրեն: Եւ կարծում էր, որ Աղւանից կաթողիկոսն և Ղարաբաղի մելիքները կաշխատեն համոզել Էջմիածնի կաթողիկոսին: Բայց երբ մելիքների բացասական պատասխանը ստացւեց՝ Պաւէլ Պօտեօմկինը դարձեալ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի օգնութեանը դիմեց և նա յաջողեցաւ: Հայաստանից բերել տալ՝ իբրև Էջմիածնի կաթողիկոսի ներկայացուցիչ՝ Ստեփան Դաւթեանին, որին այդ օրւանից «Արարատեան դեսպան» մակդիրը տրւեցաւ:

Թ

Այսպիսով հայերը ռուս կառավարութեան բոլոր պահանջները կատարելով՝ սրտատրոփ ըստ պատում էին 1784 թւականին, երբ ռուս բանակը Պարսկաստան մտնելով՝ արդարացնելու էր նրանց երկարամեայ բաղձանքը՝ տեսնել Հայաստանը մահմեդականներից մի անկախ իշխանութիւն:

Բայց այդ յոյսով ապրում էին ոչ միայն պարկահայերն, այլ նոյնիսկ հեռաւոր հնդկահայերը: Եւ նրանք Հայաստանի անկախութեան նկատմամբ՝ Յովսէփ արքեպիսկոպոսից յաճա-

խակի ստացած հաւաստիացումներով այն աստիճան ոգևորւած ու գօտեպնդւած էին, որ յիշեալ Արհւոյ կողմից Հնդկաստան գնացած նւիրակներին տալիս էին առատօրէն իրենց դրամական նւէրներն ու ակնեղէնները, որոնցմով Արդութեան Արհին սիրաշահում և գրաւում էր իշխան Պօտեօմկինին և Հայաստանի անկախութիւնը ցանկացող նրա պաշտօնակիցներին:*)

Հայաստանի անկախութեան գաղափարով հնդկահայերը այն աստիճան տարւած էին և

*) Աժդարխանի իր գործակատարներին Պետերբուրգից գրած մասնաւոր նամակներում Յովսէփ արքեպիսկոպոսը պահանջում էր որ իրեն շատ փոքր ուղարկեն՝ յայտնելով որ «Մեր գործի (Հայաստանի վերականգման) վերջնական վճիռն՝ այսօր վաղն է ձեռնարկուած: Իսկ այստեղ ամեն բան թանգ է և իշխանն իր մարդիկներով համարեա թէ ամեն օր ինձ մօտ են ձաշում... Իշխանը սիրում է ընծաներ...»:

Այդ պատճառաւ՝ Յովսէփ Արհին Հնդկաստանից և Պարսկաստանից իշխանի համար բերել էր տալիս թանկագին գմբուխտներ, գոհարեղէններ և Քիրմանու շալեր, իսկ Աժդարխանից՝ գուրգել, խաւիար, շամայի, որոնցով մեծարում էր Արհին ոչ միայն իշխան Պօտեօմկինին, այլ նաև նրա մերձաւորներին ու Պլատօն միտրօպօլիտին և ուրիշներին: Արդութեանից ստացած ընծաներն յաճախ այնքան թանկարժէք և հազաւգիւտ բաներ էին լինում, որ նրանց մի մասը Պօտեօմկինը իր կողմից նւէր էր սղարկում կայսրուհուն, ժառանգին և թագաւորական տան միւս անդամներին:

Իրենց հերթում կայսրուհին և Պօտեօմկինը շքանշաններով և այլ պարգևներով սիրաշահում էին

այնքան հաւաստի ու վստահ, որ նրանցից մինը, Յ. Շահամիրեանը շտապել էր օր առաջ «որոգայթ փառաց» վերնագրով մի գիրք հրատարակել, որի մէջ դուրս են բերւած հայոց և վրաց միացեալ անկախ տէրութեան ներքին կազմակերպութեանց ձևերը, հոգևոր, զինւորական և քաղաքական հիմնական օրէնքները և այլն:

Շահամիրեանը իր այս օրէնագիրքը անգլիերէնից էր թարգմանել և ոգևորւած այս միացեալ կառավարութեան բարձրագոյն իշխանութեամբ՝ գահն առաջարկում էր վրաց Հէրակի-ի-ին, բայց նրան ևս ենթարկելով սահմանադրական կառավարութեանը, վերին և ստորին պալատներին և այլն:

«Որոգայթ փառաց»-ից Շահամիրեանը երկու օրինակ ուղարկել էր Յովսէփ արքեպիսկոպոսին, որ մի օրինակը ներկայացրեց Եկատերինա կայսրուհուն և միւսը Հէրակին:

Սակայն Յովսէփ Արհին համամիտ չգտնւեցաւ Շահամիրեանին՝ միացեալ իշխանութեան գահը Հէրակին յանձնելու համար:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսին: Նա արձակ մուտք ունէր կայսերական պալատը, ուր միշտ պաշտօնական ճաշերին մասնակից էր լինում: Նրա ընկալարանի առաջ միշտ պահակներ էին լինում կանգնած, ուր որ նա երևար, զինւորները փողհարութեամբ էին ընդունում: Իսկ երբ Արհին պատարագ էր մատուցանում հայոց եկեղեցում, կայսրուհին և Պատեօմկինը միշտ ներկայ էին լինում:

Նորին բարձր սրբազնութեան ցանկութիւնն այն էր, որ միացեալ անկախ իշխանութեան գահի վրայ նստի պայծառափայլ իշխան Գր. Պատեօմկինը՝ գլխաւորապէս երկու պատճառաւ:

Նախ՝ որովհետև միացեալ անկախ իշխանութեան մտքի հեղինակը նա ինքն էր, իշխան Պատեօմկինը: Եւ հէնց ինքն էլ էր լինելու այդ մտքի իրագործողը: Եւ երկրորդ՝ իշխան Գր. Պատեօմկինը շատ հաշտւեալ էր, — այնքան հաշտւեալ, որ իր անլանակից և Հայոց Լուսաւորիչ ս. Գրիգորին իրեն պատրօն ու պահապանն էր համարում և իր տօնախմբութիւնը կատարում էր միշտ սեպտեմբերի 30-ին, այսինքն այն օրը, երբ ուսաց եկեղեցին ս. Գ. Լուսաւորչի տօնն է տօնում:

Ժ

Այսպէս՝ մինչդեռ Յակոբ Շահամիրեանն ու Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը մի կողմից՝ անկախ Հայաստանի գահակալի անձնաւորութեան մասին էին հոգում, իսկ միւս կողմից Աղւանից Յովհաննէս կաթողիկոսն ու Ղարաբաղի մէլիքները ուսու կառավարութեան և զօրավարների հետ ունեցած իրենց գաղտնի բանակցութիւններն վերջացած համարելով՝ անհամբեր սպասում էին, թէ անա շուտով կգայ իշխան Պատեօմկինի զօրաբանակը և Հայաստանի անկախութիւնը կհրատարակէ, — յանկարծ երևեցաւ:

որ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը շատ լաւ տեղեակ է Յովհաննէս կաթողիկոսի և մելիքների ու ուսու կառավարութեան մէջ կատարած բանակցութիւններին: Եւ մինչև անգամ գաղտնի գրագրութիւնների մի մասը իրեն ձեռքին ունի:

Ուստի հէնց որ կաթողիկոսն ու մելիքները իրենց բանակցութիւնները վերջացած համարելով սուս ու փուս իրենց տներում նստած էին, յանկարծ իրենք իրենց շրջապատած գոտան պարսիկ զինւորներով:

Իբրահիմ խանը Յովհաննէս կաթողիկոսին խեղդամահ արաւ, մելիքներին բանա ձգեց շրջթայակապ և նրանց կալածները գրաւեց: Այնուհետև սկսաւ որոնել և գտնել կաթողիկոսի և մելիքների գործակիցներին՝ այլ և այլ նեղութիւններ և տանջանքներ տալով ժողովրդին:*)

Մելիքները մի կերպով կարողացան բանաի միջից մի խնդիր ուղարկել ուսաց կայսրուհուն, որին աղաչում-պաղատում էին իրենց օգնութեան հասնել և մի փոքրիկ գումարտակ ուս գօրք ուղարկել Ղարաբաղ, որտեղի հայերը միանալով նրանց հետ՝ ձեռաց կխորտակեն Իբրահիմ խանի գօրութիւնն ու իշխանութիւնը:

Նոյնպիսի միջնորդութիւն արաւ նաև Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, հաւաստիացնելով կառա-

*) Այդ միջոցին Աւարիայի Օմար խանն ևս յարձակեցաւ և կոտորեց Բօրչալուի, Լօռուայ և Ախալցխայի հայերին:

վարութեանը, որ Ղարաբաղ ուղարկելիք գումարակի համար տեղւոյն հայերը՝ բանտարկած մելիքների կարգադրութեամբ հաց, ձուկ և այլ ամեն պաշարեղէն արդէն պատրաստել պրծել են:

Իր գրաւոր զիմումին պատասխան չստանալով Յովսէփ արքեպիսկոպոսը անձամբ մեկնեցաւ Կովկասեան գիծը, տեսնեցաւ զօրավար Պաւել Պօտեօմկինի հետ: Այնտեղից քանիցս անգամ գրեց իշխան Գր. Պօտեօմկինին: Բայց Արհույ ամեն աշխատանքն էլ ի զուր անցաւ:*)

Ուր ուրեմն Պետերբուրգից հրամայեցաւ Հէրակլ իշխանին, որ վերցնելով իր իշխանութեան տակ գտնւած փոքրաթիւ ուս զինւորներն և 5000 վրացի զօրքն ու հայոց մելիքների զինւորներն և իշխան Օրբէլեանի հրամանատարութեամբ գնայ Ղարաբաղ և Իբրահիմ խանի իշխանութեանը վերջ դնէ:

Եւ հէնց այն է, որ ուս և վրացի զօրքը Գանձակին էր մօտենում, այնտեղից Ղարաբաղ մտնելու համար, և ահա յանկարծ իշխան Պօտեօմկինից հրաման եկաւ, որ զօրքը իսկոյն յետ դառնայ Ռուսաստան, որ Տաճկաստանի հետ նոր և երկրորդ պատերազմի էր բռնւել 1786 թւին:

Իշխան Պօտեօմկինի այս կարգադրութիւնը կայծակնահար արաւ Հէրակլին, և նամանաւանդ հայոց մելիքներին:

*) Ինչպէս ի զուր անցան նաև Ստեփան Դաւթեանի միջնորդութիւնները՝ Բօրչալուի և Ախալցխայի հայերին օգնութեան հասնելու համար:

Հէրակլը Թիֆլիզ դարձաւ: Նրա հետ միասին այնտեղ գնացին նաև երկու հայ մելիքներ, որոնց հպատակներէց 500 ընտանիք փախան, գնացին և Գանձակի խանին ապաւինելով իրենց բնակութեան տեղ ընտրեցին Շամքօրը, Գանձակի և Վրաստանի մէջտեղում: Վերջում Շամքօր եկան նաև փախած մելիքները:

Լսելով այս՝ Իբրահիմ խանը Գանձակի խանից պահանջեց յետ ուղարկել իրեն փախստական մելիքներին: Գանձակի խանը չյօժարւեց: Իբրահիմ խանի խնդրանօք՝ Գանձակի խանին դիմեց նաև Հէրակլը և խնդրեց հայ փախստական մելիքներին ուղարկել Ղարաբաղ, եթէ որ Իբրահիմ խանը յանձն առնէ վերադարձնել իրեն, Հէրակլին, Վրաստանից Ղարաբաղ փախած Բօրչալուեցի վրացահպատակ 200 տուն թուրքերին:

Գանձակի խանը Հէրակլի խնդիրը ևս մերժեց:

Այն ժամանակ Իբրահիմ խանը մեծ զօրքով Գանձակի վրայ խաղաց բռնութեամբ հայ մելիքներին կորզելու:

Սակայն մելիքները Հէրակլի դաւաճանական վարմունքից վերին աստիճանին զայրացած և Գանձակի խանի վեհանձնութեամբ սրտապնդած հաւաքեցին իրենց զինւորներին և մեծ ջարդ տալով Իբրահիմ խանի բանակին՝ ցաք ու ցրիւարին նրան:

Իբրահիմ խանը վրէժխնդրութեամբ լցւած՝ ուզում էր նորից և նոր ուժով Գանձակի վրայ

գալ, սակայն այդ միջոցին լոյս ընկաւ ներքինի՝ Աղա Մահմադ խանը: Եւ Իբրահիմ խանը նրա երկիւղից ստիպւած եղաւ առայժմ մոռայութեան տալ հայոց մելիքներին.

ԺԱ.

1786-ին սկսւած ռուս-տաճկական երկրորդ պատերազմը՝ «յունական ծրագրի հետևանքն էր դարձեալ:

Տաճկաստանը տեղեակ լինելով այդ ծրագրին և տեսնելով Ռուսիայի մեծամեծ պատրաստութիւնները Սև ծովի ափին, — շտապեց օր առաջ պատերազմը հրատարակել, քանի որ Ռուսիան դեռևս իր պատրաստութիւնները չէր վեջացրել:

Պատերազմի առաջին ամիսները Ռուսաստանի համար անյաջող անցան: Եւ այդ պատճառաւ իշխան Պօտեօմկինի սիրտը շատ կոտորւեց: Սակայն երբ զօրքի հրամանատարութիւնը Պօտեօմկինը Սուլօրովին յանձնեց, ռուսաց բաղդը սկսաւ բանիլ: Բայց որովհետև «յունական ծրագրի» նկատմամբ դաշնակից Աւստրիան զլացաւ կատարեալ օգնութիւն ցոյց տալ Ռուսաստանին, ռուսի վերջինս ստիպւած եղաւ վերջ տալ պատերազմին 1791-ին Եաշ քաղաքում կռած հաշտութեան դաշնագրով:

Այսպիսով «յունական ծրագիրը» ևս «հիւսիսային գրութեան» վիճակին ենթարկւեցաւ, այսինքն անկարելի եղաւ իրագործել:

Գեռ աւելի վատ:

Աւստրիայի և Ռուսիայի մէջ «յունական ծրագրի» պատճառաւ տեղի ունեցած սառնութիւնը տեսնելով «հիւսիսային դրութեան» նախկին դաշնակիցներից ոմանք սկսեցին հակառակ դիրք բռնել դէպի Ռուսաստանը:

Այսպէս վարեցան և Բրուսիան ու Շվեդիան:

Վերջինիս նաւատորմիդը 1789 թւին մինչև անգամ Պետերբուրգի վրայ յարձակեցաւ, թէպէտ և ապարդիւն: Այնպէս որ վերջ ի վերջոյ Եկատարինա Բ-ը ստիպւած եղաւ 1790-ին հաշտութիւն կայացնել և Շվեդիայի հետ:

ԺԲ

1788 թւի ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ՝ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը Պօտեօմկինի հետ էր դարձեալ, և շարունակում էր նրա ցուցումներով գործել յօգուտ ռուսաց զօրքի յաջողութեան և յալթանակի, որոնցից կախած էր Հայաստանի անկախութեան խնդրը, որ այնքան փայփայում էր Յովսէփ Արհին՝ միշտ յոյս ունենալով իշխան Պօտեօմկինի խոստումներին:

Եւ թէպէտ, ինչպէս տեսանք, այս երկրորդ պատերազմում Պօտեօմկինի գործն այնքան էլ յաջող չէր գնում, — այնուամենայնիւ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը միանգամայն վստահ լինելով, որ յաղթանակը, վերջ ի վերջոյ, ռուսաց կողմն է

մնալու, փութացել էր, կայսրուհու և իշխան Պօտեօմկինի նախընթաց յօժարութեամբ, ուրազ զծել այն դաշնակցութիւնը, որ պէտք է կապուէր ռուսաց և հայոց մէջ:

Այդ դաշնակցութեան ծրագիրը ուրազուած է 1789 թւին և բաղկացած է 18 յօդւածներից:

Ահա այդ ծրագիրը, որ ես գրաբառ բնագրից վերածում են աշխարհաբառի:

ԺԳ

Ա.) Ամեն բանից առաջ թող երկու ազգերի մէջ սէր հաստատուի՝ համաձայն Փրկիչի ասածին թէ՛ «գուք ամենքդ էլ եղբայրներ էք»: Մեր կրօնի և եկեղեցւոյ օրէքների վերաբերութեամբ ոչ ուսները պէտք է խարութիւն դնեն, ոչ էլ մենք նրանց կրօնի և եկեղեցւոյ օրէքների վերաբերութեամբ: Որովհետեւ ինչպէս առաքեալն ասում է (Գաղ. է 6)՝ «Քրիստոնէութիւնը սիրով յաջորդւած հաւատ է»: Ուրեմն երկու ազգերս էլ (ռուսներն ու հայերը) համարում են միեւնոյն կրօնի եկեղեցւոյ ծնունդ՝ հիմնւած Փրկիչի այն խօսքերի վրայ, թէ «սրանով պէտք է մարդիկ ճանաչեն, թէ գուք իմ աշակերտներն էք, եթէ որ մէկզմեկու սիրէք»: Դրա համար էլ համարձակ կերպով պէտք է մուտ և ել անել միմեանց եկեղեցիներում, որպէսզի խռովութեան ոչ մի նիւթ չմնայ մէջտեղում: Որովհետեւ երկու ազգերս էլ միանման դաւանում ենք սուրբ Երրորդութիւնը և բանին

Աստուծոյ մարդեղութիւնը՝ Աստուած և մարդ կատարեալ, որ մեզ համար չարչարեցաւ, ինչպէս որ «Հաւատամքի» մէջ էլ խոստովանում ենք թէ մենք և թէ նրանք: Իսկ «Հաւատամքը» բոլոր քրիստոնեայ ազգերի դաւանութեան հիմքն է:

Բ) Երկու ազգերիս մէջ լոյս ընկած հերձաւածողները հետ՝ յարաբերութիւն (հաղորդութիւն) չունենալ, իբրև սիրոյ և խաղաղութեան պղտորողների և խռովարարների:

Գ) Եթէ տաճիկներից և հեթանոսներից քրիստոնեայ դառնալու ցանկացողներ եղան, սր ազգի հաւատին որ կամենան, այն ազգի եկեղեցումն էլ պէտք է մկրտեն, առանց միւս ազգի եկեղեցւոյ պաշտօնէի կողմից արգելքի կամ գայթակղութեան հանդիպելու:

Դ) Երկու թագաւորութիւնների մէջ եղած դաշինքը մշտնջենական է լինելու:

Ե) Հայաստանում չափաւոր ուսւ զօրք է մնալու մի գեներալի հրամանատարութեամբ, որ պէսզի երկիրը և ազգը պահէ պարսից և օսմանցւոց երկիւղից: Իսկ հայոց թագաւորի ժառանգներից մինը միշտ կայսեր զբան մօտ լինելու է:

2) Մեր հպատակութիւնը այնպէս պէտք է լինի, ինչպէս երբեմն լինում էր յոյների և պարսիկների ժամանակ, այսինքն մենք ուսանելին հարկ տանք և ոսկի ու արծաթի հանքերից: Բացի դրանից՝ պատերազմի ժամանակ միմեանց

օգնութիւն հասնենք, որքան որ հարկը պահանջելու լինի:

Է) Որովհետև ամենողորմած և Օգոստափառ կայսրուհին կամենում է մեր տարաբաղդ աշխարհին օգնութիւն անել և մեր կործանած թագը նորոգել, ուստի և մեր թագաւորի ընտրութիւնը թող միմիայն նրա կամքիցը կախւած լինի կամ մեր ազգայինների միջից և կամ իր դռան հաւատարիմներից:

Ը) Ով էլ որ մեզ թագաւոր լինի,—պէտք է լինի հայոց օրէնքով, թագաւորական Վաղարշապատ քաղաքում և Ս. Էջմիածնում օժւի, ինչպէս որ անում էին մեր նախնի թագաւորները:

Թ) Թագաւորանիստ քաղաքը պէտք է լինի Այրարատ գաւառի կամ Վաղարշապատ քաղաք և կամ Անին:

Ժ) Թագաւորական օրդէն (նշան, գերբ) պէտք է լինի Նոյի տապանը, իսկ ժապաւէնը երեք գոյնանի, այն է՝ կարմիր, կանաչ և կապոյտ. աղեղի գոյնով, որ ջրհեղեղից յետոյ՝ Աստուած Նոյին տւեց ի նշան հաշտութեան:

ԺԱ) Եթէ ուրիշ պատւանշան ևս սահմանւի, պէտք է սուրբ Լուսաւորչի պատկերով լինի, իսկ ժապաւէնը ըստ կամաց:

ԺԲ) Առաջնակարգ պատւանշան պիտի հաստատւի Քրիստոսի դաստառակի օրինակով, որ մեր Աբգար թագաւորին ուղարկեցաւ: Այս պատւանշանը կարմիր ժապաւէնով միմիայն յաղթութիւն անողին է արւելու:

ԺԳ) Թագաւորական դրօշը մեր առաջին Արշակունի թագաւորների սովորութեան համաձայն՝ միգլխանի արծիւ է լինելու, ինչպէս որ էր հեթանոսութեան ժամանակ: Յետոյ լինելու է գառն, ինչպէս որ քրիստոնէութեան ժամանակ, ապա երկու առիւծ, ինչպէս որ Փոքր Հայաստանում էր լինում: Ահա այս նշաններով պէտք է զարգարւին մեր թագաւորական հանդերձները, դրօշակներն ու զրամները:

ԺԵ) Եթէ մեր առաջին նախարարների և իշխանների սերնդից լոյս ընկան մարդիկ և վրկայութեամբ հաստատեցին, այդպիսիներին պէտք է վերագարձել իրենց նախնիների պատիւն ու նախագահութիւնը:

ԺԵ) Մեր իշխանութիւնը նորոգելուց յետոյ իշխանները սարուկներ չպիտի ունենան, որ կարողանան մէկ-մէկ ծախել նրանց: Այլ պէտք է այնպէս լինին, ինչպէս որ լինում էր մեր և օսմանցիների ու պարսիկների թագաւորութեան ժամանակներումը, որ ժողովուրդը միմիայն թագաւորին էր ծառայում: Եւ երբ թագաւորը կամեցաւ մի իշխանի մի գիւղ ընծայել և այդ իշխանը կամեցաւ ծախել, նա ոչ թէ գիւղը բնակիչներով ծախելու իրաւունք ունի, այլ գիւղը իր կալածով, այսինքն հողովն ու ջրով, ինչ որ մարդիկ են մշակում: Արշակունեաց թագաւորութեան անկումից յետոյ, երբ յոյները արեցին մեզ, կամեցան մեզ իրենց իշխանների ծառայ (սարուկ) ճանաչել, բայց մեր ազգը մեր-

ժեց յոյներին և նախապատիւ համարեց Բաղդադի խալիֆայի իշխանութեան ներքոյ մտնելով ազատ ապրել:

ԺԶ) Վաճառականութեան համար երկու ազգերուս մէջ պէտք է օրէնք սահմանել և իւրաքանչիւր վաճառելի ապրանքի համար մաքս նշանակել: Կասպից ծովի ափին մեզ պէտք է նաւահանգիստ յատկացնել:

ԺԷ) Փախուստ աւող զինւորների և հպատակների համար օրէնք պէտք է սահմանել: Նոյնպէս և պէտք է սահմանել, թէ ինչ ձևով պէտք է ընդունենք մենք ուսմաներին և պատուաւոր անձինքներին:

ԺԸ) Կաթողիկոսի ընտրութիւնը մեր թագաւորի առաջարկութեամբ պիտի լինի և ընտրութիւնը կատարել ամբողջ ազգի կողմից:

Որովհետեւ պայծառափայլ Գրիգոր Ալէքսանդրովիչ Պօտեօմկինը մեր ազգի յատուկ խնամակալն է, որ այս գործին կարգադրիչ է ամենաողորմած կայսրուհու հաճութեամբ, և ինքը մեր ազգի բարերարն է, — ուստի նա ինչ որ անօրինէ, այնպէս պիտի լինի, որովհետեւ մարգասէր կայսրուհու ողորմութեան շնորհը նրա՝ Պօտեօմկինի միջնորդութեամբ է լինելու, ինչպէս որ Աստուածութեան շնորհը արւում է մարդկանց հրեշտակների միջնորդութեամբ:

Այս գաշնագիրը Յովսէփ արքեպիսկոպոսը ներկայացրեց իշխան Պօտեօմկինին, նա էլ կայս-

րուհուն, որ յանձնեց նախարարութեանը՝ մշակելու կամ նորը խմբագրելու:

Այդպէս էլ եղաւ:

Եւ նախարարութիւնը յիշեալ դաշնագիրը նոր խմբագրութեամբ կազմեց, աւելացնելով և երկու յօդւած, որով ամբողջը բազկացած եղաւ 20 յօդւածից:

Ահա և այդ դաշնագիրը:

ԺԹ

Ա.) Հայերի նախարարութիւնը հրովարտակով է լինելու և հայերից՝ համաձայն նրանց օրէնքների:

Բ.) Նախարարը բուն հայ ազգից և նրա ժառանգութիւնից ու նրա եկեղեցու դաւանութիւնից պէտք է լինի:

Գ.) Ռուսաց կայսերութեան զօրքից 2000 ձիաւոր, 2000 հեաիոտն և 2000 թնդանօթաձիգ իրենց ամեն պատրաստութեամբ և գործիքներով ու կերակրեղէնով—քսան տարի ժամանակաւ մնալու են կայսերական ծախքով՝ Հայաստանում, այդ երկիրը և հայ ազգը պահպանելու համար:

Դ.) Բոլոր բերդերը և զինարանները ռուսաց սպարապետի հրամանի ներքոյ են լինելու, քանի որ նրանք Հայաստանում են լինելու:

Ե.) Հայերը ռուսաց կայսրութեանը պիտի վճարեն 6000 զինւորների և նրանց պետերի պահպանութեան համար՝ իւրաքանչիւր տարի

60,000 թուման, որից 30,000-ը ոսկի և արծաթ է լինելու, իսկ մնացեալ 30,000-ը՝ հաց, միս և գինի:

Զ.) Վերոյիշեալ 6000 զօրքի դարձը Հայաստանից դէպի կայսրութիւնը այս ձևով է կատարւելու: Տասը տարուց յետոյ 2000 հոգին կը դառնան, տասնհինգ տարուց յետոյ՝ 2000 հոգին, իսկ քսան տարուց յետոյ էլ մնացորդ 2000 հոգին: Դարձողները լինելու են ամեն տեսակի և կարգի զինւորներից և որոշեալ շափով: Դարձող զինւորների թւի հաշւի համեմատ էլ պէտք է պակասի հայերից ստացւելիք հարկը՝ իւրաքանչիւր 2000 հոգու համար 20,000 թուման ի տարին:

Է.) Քսան տարին լրանալուց յետոյ՝ եթէ կայսրութեանը հասանելի գումարը ամբողջապէս տրւած չլինի, մնացածը անժխտելի պարտք կը մնայ հայոց վրայ, որոնք պարտաւոր են այդ մնացորդը կայսերական գանձարանին հասցնել տասնուվեց տարւայ միջոցով՝ ամեն մի տարումը պարտքի մէկ տասներորդ մասը վճարելով առանց շահի:

Ը.) Ամեն մի տարին մի անգամ հայերը ռուսաց կայսեր ընծայ տան ի նշան իրենց հնազանդութեան՝ քսան մսղալ գուտ ոսկի, երեք ձի և վեց խոյ:

Թ.) Հայերը ռուսաց կայսրութիւնը պէտք է ընդունեն իբրև իրենց ազատիչ գերութիւնից, և ռուսների բարեկամների հետ՝ բարեկամ են լի-

հելու և թշնամիների հետ՝ թշնամի: Ինքը մեծ կայսրն էլ՝ հայերի բարեկամներին պէտք է սիրէ, իսկ թշնամիներին՝ առէ:

Ժ) Եթէ կայսրութիւնից հրաման դուրս գայ, որ հայերը զօրք տան, — նրանք պարտաւոր են մինչև 6000 զինուոր տալ նրանց ծախքը կայսրութիւնից ստանալով: Եւ եթէ հայոց զօրք հարկաւորել՝ կայսրութիւնը տալու է սոյն գաշնազրի Ե յօդուածի համաձայն:

ԺԱ.) Կայսեր հովանաւորութեան տակ զբաւաւած ամեն մի աստիճանաւոր և զինուոր՝ պատաւոր պէտք է լինի հայոց մէջ և նրանց երկրում: Նոյնպէս և ուսանների մէջ զանաւոր ամեն մի հայ աստիճանաւոր և զինուոր պատաւոր պէտք է լինի ուսանների մէջ:

ԺԲ) Ռուսաց Աստուածաշատութեան կարգը հայերը պէտք է պատեն և ամեն բան պաշտեն իրենց սովորութեան համաձայն և իրենց եկեղեցում: — Նոյնպէս պէտք է վարեն և ուսանները:

ԺԳ) Ռուսաստանի արհեստաւորներն ու վաճառականները ազատ ու արձակ մուտ ու ելք կարող են ունենալ Հայաստանում՝ վճարելով իրենց վաճառքների և ձեռագործների համար հարկ, մաքս, ինչ որ հայերը կը սահմանեն իրենց սովորութեան և կերպի համաձայն: Նմանապէս և հայերը անարգել և աներկիւղ կարող են մուտ ու ել գործել ուսաց աշխարհը՝ վճարելով իրենց վաճառքների և ձեռնագործների համար հարկ, մա-

քս, ինչ որ ուսանները կը սահմանեն իրենց սովորութեան և կերպի համաձայն:

ԺԴ) Ռուսաստանից Հայաստան և Հայաստանից Ռուսաստան քրէական մեղապարտ փախստականները իրենց կեանքի ապահովութիւն պիտի վայելեն: Բայց պատից կամ պաշտօնից զրկւածները և կամ ոսկու և արծաթի պարտապանները պիտի դատուին այն աշխարհի օրէնքով, որտեղ որ գտնուում են: Իսկ եթէ փախստականը եկեղեցական անձն է, — նրան պէտք է իրեն առաջնորդին վերագարձնել:

ԺԵ) Հայոց տունը պիտի կառավարէ իր աշխարհն ու ազգը հայոց օրէնքով: Իսկ եթէ այդ օրէնքներով չնախատեսուած մի զիպւած կամ մի այլ բան պատահեցաւ, — նոյն օրէնքների տրամադրութեան համեմատութեամբ պէտք է ընթանալ:

ԺԶ) Ռուսաց կայսրութիւնը հայոց տունը պէտք է ճանաչէ իբրև Հայաստանի թագաւոր և նրա մեծ գետպանը՝ իբրև հայոց բերան, բնակելու է Պետերբուրգում:

ԺԷ) Որովհետև Աղւաններն ու Վրացիները, իբրև լաւ հարեաններ, հին ժամանակներից ի վեր հայերի հետ միասին են եղել և այժմ էլ միմեանց հետ շատ սիրով են, ուստի Հայաստանում գտնուելի 6000 ուսաց զօրքն, հարկաւոր ժամանակ կարող են օգնել և Աղւաններին ու Վրացիներին՝ քրքան որ կարող կը լինին:

ԺԸ) Ռուսաց 6000 զօրքի պահպանութեան

համար սահմանւած տարեկան ծախքի ասպահովութեան համար հայոց աշխարհի բոլոր եկամուտների տասը մասին չորս մասը՝ պէտք է ուսաց մօտ գրաւ դրւած լինի: Մնացեալ մասից չորս մասն էլ հայոց հայրապետին պիտի տրւի կրօնաւորների ծախքերի համար, անանկների, աղքատների համար, վանօրէից նորոգութեան և ուրիշ պէտքերի համար: Իսկ մնացեալ երկու մասը՝ ընդհանուր գանձարանը պէտք է մանի:

ԺԹ) Փողերը պէտք է հատուցւին տարւայ մէջ չորս եղանակում, այսինքն մարտի 20-ին, յունիսի 20-ին, սեպտեմբերի 20-ին և դեկտեմբերի 20-ին:

Եթէ որեւէ սխալմունք, «յանդիմանութիւնը կամ զանազանութիւնը» պատահի հայոց և ուսաց մէջ, որոց մէջ խռովութիւնը բոլորովին արգելւած է և վրէժխնդրութիւնը փակւած — այն դէպքում երկու կողմն էլ պարտաւոր են իրենց զանգատներն ու պատասխանները ներկայացնել ամենայն փառաց արժանի Հոռովմայ, այսինքն Գերմանիոյ կայսեր, և նրա տւած վճիռն երկու կողմի համար էլ արդար և պարտադիր պէտք է ճանանչւի*):

Ընթերցողը պարզ տեսնում է Յովսէփ արքեպիսկոպոսի խմբագրած և ուսս նախարարութեան խմբագրած այս դաշնագրերի մէջ եղած տարբերութիւնը:

*) Դիւան Հ. պատմ. գիրք Դ. եր. 731—734.

Ինչ էլ որ լինի, ոչ Յովսէփ Արհւոյն և ոչ էլ նախարարութեան դաշնագրերին վիճակւած չէր իրականանալու:

Որովհետև ուսս-տաճկական երկրորդ պատերազմը համարեա թէ վերջացել էր, երբ իշխան Պօտեօմկինը 1791-ին Պետերբուրգ գնաց և աշնան սկզբումը մեռաւ, ի մեծ ցաւ Ռուսաստանի և ի մասնաւորի Հայոց:

«Յովսէփ Արղութեանը երեխայի պէս հեկեկում էր. երկու անգամ կամեցաւ նա հոգեհանգիստ կատարել իշխանի համար և չկարողացաւ վերջացնել, ամեն անգամ թուլացած դուրս էին բերում եկեղեցուց:

«Պօտեօմկինի մահւամբ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի բոլոր յոյսերը ի դերև ելան, նրա բոլոր մտադրութիւնը քանդւեց: «Այժմ Հայաստանը կրկին որբացաւ, — գրում էր նա, — մեր բարերարն էլ չկայ: Կործանւեցաւ այն հսկայական շէնքը, որի հովանու ներքև ես այնչափ աշխատել էի և որ այժմ թերի մնաց, բոլորը, բոլորը փուչ դուրս եկաւ: Այդ շէնքի աւերակներն տակ թաղւեցան ոչ միայն իմ ցնորհներս, այլև նրանց բոլորիսը, որոնք ինձանից արեղի խելոյք եմ...:*) Ես կարողութիւն չունիմ նոր հիմք ձգել... Բոլոր իմ յոյսս բարեպաշտ կայսրուհու վրայ է:**)»

*) Ընդգծումները իմն են:

**) «Արձագանք» 1877-78, № 1, եր. 385:

ԺԵ

Հանդուցեալ Պատեօմկին իշխանին յաջորդեց իշխան Պլատոն Ալէքսանդրովիչ Զուբովը, որ կայսրուհու մտերիմն էր նոյնպէս: Սա թէպէտ ոչ իր նախորդի տաղանդն ունէր, ոչ նրա էնէրզիան ու փորձառութիւնը, բայց նա աւելի փառասէր էր: Ուստի և քաղաքական մի այնպիսի ծրագիր կազմեց, որ յանդգնութեամբ և անիրազործելիութեամբ՝ իր ետևն էր թողնում «յունական ծրագիրը»:

Պլատոն Զուբովի ծրագիրը այն էր, որ իր եղբայր Վալերիան Զուբովը, Ռուսաստանի և Հնդկաստանի մէջ ճանապարհ բաց անելու համար՝ գնայ և տիրէ Պարսկաստանի և Տիրէթի մէջ եղած բոլոր գլխաւոր կէտերը: Յետոյ այդ կէտերում պահակներ թողնելով՝ ինքը անցնի Անատոլիա և տիրելով Անափային՝ Կ. Պօլիս ամենող բոլոր ճանապարհները գոցէ: Իրանից յետոյ՝ Սուվօրովը Պալկանների և Ադրիանապօլի վրայով երևայ Կ. Պօլիսի վրայ: Այդ միջոցին կայսրուհին, որ այդ նաւատորմիդի վրայ էր գտնւելու, ծովից կը պաշարէ այդ քաղաքը:

Սակայն նախ քան այս ծրագրի իրագործմանը ձեռնարկելիս՝ նախապէս ղեռ պէտք էր Պարսկաստանի վրայ արշաւել: Այդ արշաւանքը յանձնեցաւ Վալերիան Զուբովին, որ և 1796 թ. փետրւարին գլխաւոր հրամանատար կարգւեցաւ:

ԺԶ

Վալերիան Զուբովի գլխաւոր ոյժը պէտք է ուղէր դէպի Կասպից ծովի ափունքը:

Այդ ծրագրի կողմն էր և Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որ 1795 թ. դեկտեմբերի 15-ին գրում է Ստեփան Դաւթեանին, որ, ինչպէս գիտենք, Զուբովի մօտն էր գտնւում, իբրև «Արաւատեան դեսպան»:

«Եթէ ուսաց բանակը, — գրում է Արհին, — միմիայն Թիֆլիզի վրայ երթայ, դրանից ոչինչ չի գուրս գալ, եթէ ոչ աւերւած քաղաքի տիրապետութիւնը: Իսկ եթէ զօրքը գնայ Դարբանդի, Բապւի և Գանձակի վրայ, — յայն դէպս հեշտութեամբ կտիրէ Շէքիին (Նուխիին) և Շիրվանին (Շամախիին) և ապա Գանձակին: Այստեղից զօրքը կօգնէ Երևանի հայերին և միւսներին:

«Եթէ մինչև այդ ժամանակը Շուշայ խանը իբր բերդից հեռացած չի լինիլ, — անշուշտ նա կմիանայ մերոնց հետ և ներքինու (Աղա Մահամադ խանի) իշխանութեանը վերջ կտրւի:

«Իմ ձեռքի տակ եղած փաստերի հիման վրայ, — շարունակում է Յովսէփ Արհին, — ես նախազիծ կազմելով Վրաստանի և Հայաստանի մասին՝ ներկայացրի Պլատոն Զուբովին իմ կարծիքի հետ միասին»:

Բարձրից իրեն տւած հրահանգի զօրութեամբ՝ Պլատոն Զուբովը պէտք է Հէրակին վե-

րահաստատէր իր իշխանութեան մէջ Վրաստանում. հայոց մելիքներին՝ իրենց ժողովրդի հետ միասին՝ ենթարկէր բացառապէս Ռուսաստանի հովանաւորութեանը, իսկ Էջմիածնի կաթողիկոսին անպատճառ դէպի ռուսաց կողմը գրաւէր:

«Այսպիսով միայն ասւած է հրահանգի մէջ, —կարելի կլինի տարածել և ամրացնել մեր իշխանութիւնն ու ազդեցութիւնը քրիստոնեաների վրայ»:

ԺԷ

Իր այս հրահանգից յետոյ էր, որ Պլատոն Չուբովը ստացաւ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի վերոյիշեալ նախագիծը Վրաստանի և Հայաստանի մասին: Եւ կայսրուհու հետ այդ նախագծի առթիւ խորհրդակցելուց յետոյ՝ 1796 թ. փետր. 19-ին № 16 գրութեամբ, գիմեց Յովսէփ Արհևոյն խնդրելով, որ նեղութիւն կրէ և գնայ Մոզդոկ Վալերիան Չուբովի մօտ և իր ընդարձակ տեղեկութիւններին ու խորհուրդներին մասնակից անէ նրան:

Արհին գնաց տեսնւեցաւ Վ. Չուբովի հետ, հաղորդեց նրան ինչ որ պէտք էր. Նա էլ «ոյստեց ևնր ազգի օգտին և ապագայի մասին»:

Այդ յուսով սգևորւած՝ Յովսէփ Արհին վերադարձաւ Աժդարխան: Բայց քիչ ժամանակից յետոյ՝ Վալերիան Չուբովը 1796 թ. հոկտ. 26-ին № 458 գրութեամբ՝ հրաւիրեց նրան «նեղու

թիւն կրել» և գնալ Ռիմսկի-Գորսակով գէնեւրալի գորաբանակը «իբրև բարի հովիւ, որ իր հօտին դալար վայրերում կարածացնէ»: Եւ այնտեղից (գորաբանակից) հայցել և ձեռք բերել Արարատեան (Էջմիածնի) կաթողիկոսի սուրբ օրհնութիւնը ռուս բանակի առաջիկայ գործողութիւնների համար:

«Այդ առթիւ, —շարունակում է ռուս գորքի հրամանատարը, —ես Նորին Սրբութեանը մի յատուկ նամակ էլ եմ գրել և յանձնել գէնեւրալ Գորսակովին, որ անձամբ անձին տանի և Նորին Սրբութեանը մատուցանէ»:

Անկախ Էջմիածնի կաթողիկոսին ուղղած նամակից, Վալերիան Չուբովը մի հրահանգն էր տւել Գորսակովին, ուր ասում էր՝ «թէ և մեր ուղղափառ կրօնը պահանջում էր, որ Պարսկաստան մտնելով անմիջապէս ձեռնարկէի մահմեդականների լծի տակ եղած քրիստոնեաներին ազատելու, սակայն մահմեդականներին քնեցնելու նպատակով երեսանց շատ անհարկեր գտնուեցայ դեպի իրիսոննեաւները, որպէսզի նախ մահմեդականներին գրգռած լինելով քրիստոնեաների դէմ՝ իմ նպատակի իրագործման հանդէպ խոչընդոտներ հանած չլինեմ: Խորհուրդ եմ տալիս, որ դուք միւսնոյն այս ճանապարհով ընթանաք: Ձեր գործն այնպէս առաջ տարէք, որ մահմեդականները մեզանից կասկածելով՝ մեզնից խրատնելու, կամ մեզ հակառակելու առիթներ չունենան: Եւ միւս կողմից՝ քրիստոնեաները մեզ վրայ

ունեցած վստահութիւնն ու հաւատը չկորցնեն, մեզանից չսառչեն:

«Այս երկու միմեանց հակառակ ծայրերը միմեանց հետ հաշտեցնելու մեծապէս ձեզ կարող է գաղանօրէն օգնել հայոց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որի միջոցաւ դուք ամեն կերպ աշխատեցէք, որ Էջմիածնի կաթողիկոսը չկորցնէ այն վստահութիւնը, որ սկսել է ունենալ մեզ վրայ».

ԺԸ

Գրեւածքիս 2. հատւածում համառօտակի յիշել էի, թէ Վալերիան Զուբովի ներկայ արշաւանքի ժամանակ ինչ ու քանի տեսակ ծառայութիւններ արաւ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը ուսաց բանակին, և որքան դիւրացուց Զուբովի գործն՝ առանց արիւնահեղութեան աիրելու միքանի խանութիւնների և խաներին ուս կառավարութեանը հպատակեցնելու:

Յովսէփ Արհւոյ այդ տեսակ գործունէութեան արդիւնքն էր նաև այն, որ Ղարաբաղի մելիքներն՝ հայազգի Կաճկաճեվ պաշտօնէի ներկայութեամբ՝ հաւատարմութեան երդում կերան և յանձն առան, թէ հէնց որ «ուս գորքը Կուր դետի ափին երևաց, մելիքներն իրենց զէնքով ուսներին օգնեն, այլ նաև նրանց համար պաշար և այլ անհրաժեշտ պիտոյքներն հոգան ու լրացնեն:

Բայց երբ այս ամենը կազմ ու պատրաստ էր և ահա 1796 թ. նոյեմբերին Եկատերինա կայսրուհին մեռաւ և նրան յաջորդեց Պաւելը:

Սա գահ բարձրանալիս իր առաջին գործն արաւ պարօրիկների դէմ պատերազմը դադարեցնել և Պարսկաստանից ուս բանակը յետ քաշել:

ԺԹ

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է թէ ուսաց գորքի հեռանալը՝ ի՞նչ անելանելի վիճակի մէջ դրեց հայերին, որոնք շարունակ օգնում էին ուսներին: Եւ հէնց այդ պատճառաւ էլ ստիպւած էին այժմ զո՞հ դառնալ նրանց վրէժինդրութեանը:

Առաջին զոհերը եղան ի հարկէ մելիքները, որոնց Իբրահիմ խանը սկսեց նորից խոշտանգել ու բանտարկել, նորից նրանց մնացած կալւածները խել և իր մարդիկներին նւիրել: Ապա Իբրահիմ խանը դարձաւ դէպի մելիքների կուսակից հոգևորականներին ու աշխարհականներին և վերջ ի վերջոյ դէպի հասարակ ժողովուրդին:

Ղարաբաղի հայերի անտանելի վիճակի արձագանքը մինչև իսկ հեռաւոր Գարբանդին և առհասարակ Կասպից ծովի ափում գտնւած հայերին ևս հասաւ, որքան իրենց գլուխը պրծացնելու միակ յուսով՝ հէնց ուսաց գորքի հետ փախան գնացին Ռուսաստան և վերջերում այնտեղ ս. Սաչ քաղաքը շինեցին:

Պարսից ժողովրդից կրած տառապանքներն կարծես քիչ լինէին հայերի համար, և ահա բնութիւնն ևս ձեռնարկեց պատժելու և աւելի ահաւոր չափով:

Միմեանց յաջորդող երաշտը, սովը և 1798 թւականի անաւոր ժանտախտը՝ շատ մեծ քանակութեամբ զոհեր տարաւ հայ ժողովրդից: Կենդանի մնացած հայերն էլ՝ լեղաճաք, լեղապատառցաք ու ցրիւ եղան ամեն տեղ, ուր որ աչքերը տեսնում էր և ուր որ ոտքերը հասնում:

Ղարաբաղը ամայոցաւ հայերից: Նա այժմ զուտ պարսկական երկիր դարձաւ և պարսիկ ժողովրդով ու պարսիկ իշխողով:

Գալով հայոց մելիքներին, Ղարաբաղի այդ իսկական, օրինական տէրերին, — նրանցից մեռնողները՝ մեռան, իսկ կենդանի մնացածները էլ ճիշտ այն օրին էին հասել, ինչ օրին որ հասել էր՝ երբեմն հարուստ, սեփական, կառքով շրջող հարուստ կինը, ժամի դռնում կազներով և կողկողազին ձայներով՝

«Ողորմութիւն արէք, պարոն,
Անաուն, անտէր աղքատին»:

Նրանք, — Ղարաբաղի այդ մելիքներն այժմ վրաց արքունիքի դռներն էին բաղխում ե մեծ ճիգ ու ջանք թափում, որպէսզի Վրաստանում մի անկիւն տրւի իրենց և իրենց ժողովրդին պատապարելու համար:

Սակայն Վրաստանում մի անկիւն գտնելու համար էլ անհրաժեշտ էր նախապէս Ռուսաստանի բարեհաճութիւնն ու թոյլաւութիւնը ստանալ:

Եւ անա նորից ասպարէզ է գալիս Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը իր նոր, և արդէն երրորդ ծրագրով:

Ի

Յովսէփ Արհւոյ առաջին ծրագիրն էր, ինչպէս զիտենք, իշխան Գր. Պատեօմկինի միջոցաւ Հայաստանում մի անկախ հայկական իշխանութիւն կանգնել:

Պատեօմկինի մահուամբ այդ ծրագիրը ևս մեռաւ:

Երկրորդ ծրագիրն էր՝ իշխան Պլատօն Զուբովի միջոցաւ՝ վրաց և հայոց միացեալ մի անկախ իշխանութիւն կազմել:

Եկատերինայի մահուամբ այս ծրագիրն ևս շուրն ընկաւ:

Յովսէփ Արհին այժմ, Պաւէլ կայսեր օրով, մտքումը դրեց մի «փոքրիկ Հայաստան կազմել Ռուսաստանի մէջ»:

Եւ զրա համար էլ՝ Արհւոյ խորհրդովն ու թախանձանքով՝ հայ մելիքներին ու իւզբաշինները և նոյնիսկ Ղուկաս կաթողիկոսը մի շնորհաւորական ուղերձ գրեցին Պաւէլ կայսրին՝ նրա զահակալութեան առթիւ:

Ի պատասխանի հայոց այս ուղերձին՝ Պաւէլ կայսրը 1798 թ. փետրւարի 26-ին հրովարտակ ուղարկեց, որով «իբ բարեհաճութիւնն էր յայտնում ամբողջ հայ ազգին և խոստանում էր ուշադրութիւն դարձնել նրա վիճակի վրայ»:

Այդ պատճառաւ Պաւէլ կայսեր հրովարտակը ստացելուց յետոյ՝ ի պատասխան հայերի ուղերձին՝ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը վերջիններին (հայերին) դարձաւ մի այլ խորհրդով, — թող մե-

լիքներէ կողմից մի պատգամաւորութիւն գայ Պետերբուրգ և կայսեր ներկայանալով՝ անձամբ անձին իր ցաւերն ու դարդերը պատմելով՝ նրանից շնորհ ու սղորմութիւն հայցէ:

Արդութեանի այս յորդոր ու խորհրդին էլ անսացին հայերը և պատգամաւորութիւնը, յանձին Վարանդայի մելիք Զումշուտի և Գուլիստանի մելիք Փրիզոնի, մեկնեցաւ Պետերբուրգ:

ԻԱ.

Պետերբուրգում Յովսէփ արքեպիսկոպոսը պատգամաւորներէ համար մի խնդիր գրել տւեց և նրանց ստորագրել տալուց յետոյ՝ առաջարկեց անձամբ կայսրին մատուցանելու:

Խնդրի մէջ մելիքները մի առ մի նկարագրում են իրենց նախնիքների և իրենց կրած տառապանքներն պարսից կառավարութիւնից՝ յատկապէս ուսաց կողմը իրենց հակաձգ լինելու պատճառաւ:

Պատմում են, թէ ինչպէս Իբրահիմ խանը և Ադա Մահմադ խանը իրենց կայքերն ու գոյքերը քարուքանդ են արել, փչացրել, ինչ և որքան խոշտանգանք են հասցրել իրենց, իրենց ընտանիքին և իրենց հպատակ ժողովրդին, թէ ինչպէս մեծամեծ կաշառներ տալով հազիւ հազ կարողացել են իրենց անձը մահւանից փրկել:

Վերջ ամենայնի հայ մելիքները խնդրում են՝ ա) Ղարաբաղը ընդունելով ուսական գանձի հովանւոյն տակ, ճանաչել նրան սեփական ժառանգութիւն հայ մելիքներին, այլ ոչ Իբրահիմ

խանին: Յարգելով այս խնդիրը՝ կայսրը հնարաւորութիւն կը տայ Ղարաբաղից ցրւած հայերին վերադառնալ և վերականգնել ու շէնացնել իրենց հայրենիքը:

բ) Եթէ կայսրը այս խնդիրը չէ ուզում յարգել, — ապա մելիքները նրանից 12,000 զօրք են խնդրում, որպէսզի նրանց հովանաւորութեամբ կարողանան ցրւած հայերին հաւաքել և նրանց հետ միասին գաղթել Ռուսաստան և Եկատերինսօզարի մօտ հայկական մի նոր գաղութ հաստատելու, — մի նոր և «վսրի չայասսան Ռուսասսանի մեջ»:

գ) Եթէ կայսրը այս խնդիրը ևս չյարգէ, — մելիքները խնդրում են, որ նա բարեհաճի պաււիրել վրաց թագաւորին, որ սա հայերի համար տեղ տայ Ղազախ գաւառը (Գուգարք), որտեղ հաստատելով հայերը միևնոյն ժամանակ Վրաստանի սահմանները կպաշտպանեն յարձակումներից:

ԻԲ

Հայոց մելիքների այս «ամենախոնարհագոյն» — всеиженнойше - խնդրին ի պատասխանի՝ Պաւէլ կայսրը 1799-ին յունիսի 2-ին հրովարտակաւ պաււիրեց վրաց թագաւորին, որ եթէ Ղազախ գաւառը բռնւած չէ, — ապա տալ մելիքներին, որ իրենց ժողովրդով այնտեղ բնակւելով՝ Վրաստանի սահմանները պաշտպանեն:

Պաւէլ կայսեր վերոյիշեալ հրովարտակից միքանի ամիս անցած՝ Էջմիածնում վախճանեցաւ Ղուկաս կաթողիկոսը և նրան յաջորդ ընտրւեցաւ,

— ուսու կառավարութեան շատ ներդործօն միջամտութեամբ, — Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը, որին Արարատեան համազգային Մայր Աթոռի վրայ նստացնելով՝ ուսու կառավարութիւնը քաղաքական նորանոր ակնկալութիւններ ունէր հայերից: Ինքը՝ Յովսէփ Արհին էլ՝ տակաւին յոյս ունէր, որ ուսու կառավարութիւնը իր խոստումը հայերի անկախութեան մասին՝ վերջ ի վերջոյ կը կատարէ: Ուստի և անձնական փառքից աւելի թերևս ազգային փառքի համար՝ նա ինքն էլ ամեն կերպ աշխատեց կառավարութեան այդ նպատակի իրագործմանը ևս, այն է՝ իր կաթողիկոսացմանը:

Եւ սրպէսզի Արղութեանի կաթողիկոսացմանը աւելի շուք տրւած լինի՝ ուսու կառավարութեան ներկայացուցիչը Վրաստանում — գեներալ Գնօրինզը ինքը անձամբ մինչև Մօզղօկ դիմաւորելու գնաց կաթողիկոսին: Բացի դրանից՝ Կովկասեան լեռնականներից պատանդներ վերցւեցան, որպէսզի կաթողիկոսը լեռնաշղթան ապահովաբար անցնի:

Իսկ կաթողիկոսի մուտքը Թիֆլիզում ընդհանուր զանգակահարութեամբ և 101 անդամ արձակւած թնդանօթների որոտումներով յայտարարւեցաւ ժողովրդին:

Մակայն «խորհուրդ մարդկան, կամք Աստուծոյ»: Յովսէփ կաթողիկոսին վիճակւած չէր օժևել և հայրապետական գահի վրայ բազմիլ:

Թիֆլիզ նա բաղնիսից դուրս գալիս մրսեցաւ և միքանի օրւայ հիւանդութիւնից յետոյ մեռաւ:

Եւ նրա մահւամբ՝ «Հայկական հարցի» երրորդ շրջանն ևս վերջացաւ:

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Զէնիաթ — դէնիաթ		
2. Գլխագին		
3. Ապօրինի դաւակը		
4. Գինեղև		
5. Ռաֆֆի «Կայծերը»		
6. Կացինը քարին կպաւ		
7. Մտորումներ		
8. Պատմական Քաղաճներ	Ա. պրակ.	
9. " " "	Բ. "	
10. " " "	Գ. "	
11. " " "	Դ. "	
12. " " "	Ե. "	
13. " " "	Զ. "	
14. " " "	Է. "	
15. Իսրայէլ Օրին և իր քաղաքական ծրագիրը		
16. Հայկական հարցի երկրորդ շրջանը		} 60 կ.
17. Հայկական հարցի երրորդ շրջանը		

Ս
պ
ա
ռ
ւ
ւ
ա
ճ
և
ն

